

Josip Milićević

Narodni život i običaji na otoku Braču

Sve do propasti stare Jugoslavije pojedini brački težaci smatrali su kako su dužni ispunjavati neke srednjovjekovne kolonatske obveze.¹ To pokazuje da promjene društvenih prilika nisu bile takva karaktera da bi korjenito promijenile život i običaje. Dinamika društvenih promjena mijenja se stvaranjem novih društveno-ekonomskih uvjeta i ekspanzijom industrijalizacije od oslobođenja do danas.

Stoga ćemo u ovom prikazu nastojati u prvom redu dati podatke o narodnom životu i običajima u vremenu do početka drugoga svjetskog rata, imajući na umu da uvijek postoji mogućnost stvaranja novih oblika i varijanti, koji se susreću i u današnje doba. No ti su u svakom slučaju reducirani u odnosu na prošlost.

Iz terenskih zapisa kao i iz dosad objavljene etnološke i povijesne literature nastojat ćemo dati prikaz svih važnijih oblika tradicijskoga gospodarenja i običaja koji prate to gospodarenje ili u njemu imaju od-

¹ Dasen Vrsalović, *Povijest otoka Brača*, »Brački zbornik« br. 6, Supetar 1968, str. 119. Ovaj znanstveno temeljito dokumentirani prikaz prošlosti Brača donosi i čitav niz etnografskih podataka, pa ćemo se njima u daljem opisu života redovito koristiti.

ređenu funkciju, zatim elemente običajnog prava vezanog uz gospodarstvo i život sela, a uz to ćemo prikazati i običaje vezane uz život čovjeka i ciklus godišnjih običaja.

A. TRADICIJSKI OBLICI GOSPODARSTVA I OBIČAJI VEZANI UZ NJIH

Iako na otoku Braču postoje razlike u dijalektima i s obzirom na porijeklo pučanstva, istraživanje običaja pokazalo je da ne postoje izrazite, bitne razlike u narodnim običajima i u načinu života. Razlike se ublažuju istim ili sličnim gospodarskim i društvenim uvjetima kao i činjenicom da su u pojedinim selima neki naknadno doseljeni ili brakom vezani muškarci ili žene, bili nosiocima neke varijante običaja koja je u selu iz kojega su došli bila redovita pojava. Tako nalazimo mnoge podatke o sličnim običajima i oblicima života i na susjednom otoku Hvaru, s jedne strane, kao i na obalnom području i njegovu zaleđu, od Makarskog primorja do Vrgorca, s druge strane.²

Život i običaje potrebno je gledati povezano s gospodarskim prilikama. Još u doba grčke kolonijalne infiltracije (III st. pr. n. e.) i u rimsko doba bračko se stanovništvo bavilo stočarstvom (Plinije Stariji u djelu »Naturalis Historia« spominje da je Brač poznat po uzgoju koza), ratarstvom (vinogradarstvo i uzgoj smokava i maslina), ali je veoma značajno i kamenarstvo, pa su već u rimsko doba postojali kamenolomi Plate, Stražišće i Rasohe.³ Prema tome, ovaj ćemo opis života započeti prikazom pojedinih oblika gospodarstva i uz iznošenje običaja i vjerovanja vezanih uz njih.

POLJOPRIVREDA

Vinogradarstvo

Iako je vinogradarstvo Brača poznato još u starom vijeku, ono tek u srednjem vijeku čini osnovu gospodarstva, pa se bračko vino smatra najboljim u Dalmaciji, a jedan podatak iz 18. stoljeća spominje »bolsko vino koje je toliko jako da se jedva može piti«.⁴ U vrijeme austrijske uprave, pa sve do 1891. godine, postojala je tolika potražnja bračkog vina da su seljaci sjekli masline, i druge voćke, zanemarivali sjetvu žitarica da bi mogli podizati vinograde. Bračka vina izvozila su se i u Francusku. Međutim, ugovorom Austrije i Italije od 1891. dane su najpovoljnije mogućnosti Italiji za izvoz vina u austrijske zemlje, pa je vinogradarstvo na Braču počelo propadati a dokrajčila ga je filoksera, koja je počela harati vinogradima od god. 1894. Osnivanjem »Prve dalmatinske vinarske zadruge« na Bolu 1906. godine nešto se popravilo stanje, ali nikada više nije vinogradarstvo imalo nekadašnju ulogu.⁵ Iako su proizvodili vino, nastojali su ga što više prodati da mogu platiti porez,

² Podatke iz tih područja prikupio je autor prilikom terenskog rada za Institut za narodnu umjetnost u Zagrebu.

³ Vrsalović, n. d., str. 47—49.

⁴ Vrsalović, n. d., str. 243.

⁵ Vrsalović, n. d., str. 374.

vratiti dugove ili podmiriti ostale životne potrebe, pa su siromašniji te-
žaci pili pravo vino samo nekoliko puta na godinu, na velike blagdane,
a inače su pili bevandu, koja se na Braču i drugim srednjodalmatinskim
otocima dobiva tako da se na drop nakon odlijevanja vina nadolije voda
pa se nakon fermentiranja istiješti. Bilo je gospodara koji su dopuštali
njihovu težaku u doba velikih suša u mladu vinogradu skupljati ono
prerano dozrelo grožđe, koje bi do berbe svakako otpalo. To grožđe gnje-
čili su težaci najamnici i miješali s vodom i tako pravili slabije vino.
Bevandom se u nekim primorskim krajevima smatra crno vino miješano
u čaši napola s vodom. Siromašniji su umjesto bevande pili kvasinu, tj.
razvodnjeni vinski ocat.

Seljaci su većinom bili bezemljaši i obrađivali su zemlju velepo-
sjednikovu, državnu, crkvenu ili bratovštinsku. Zemlja se uzimala u zakup
pod ugovorom, u kojemu je naznačeno koliko će od uroda pripasti selja-
ku obrađivaču a koliko posjedniku. Ako je posjednik bio u dobrim od-
nosima s težakom, onda mu je omogućavao sklapanje povoljnijeg ugo-
vora. Tako se smatralo najpovoljnijim ugovorom ako je težaku pripa-
dalo pet dijelova a posjedniku jedan. Najčešće se radilo na četvrtinu
ili petinu, ali je bilo slučajeva da su neki radili »na zlu pet« (tri dijela
težaku a dva gospodaru), što je bilo tamo gdje je bila bolja zemlja.
Bilo je slučajeva i rada na pola ili »od sedam dvi«, gdje je slabija zemlja
i gdje je pet dijelova pripadalo seljaku a dva posjedniku. Vlasnik zemlje
je davao gnoj, sumpor, galicu i plaćao porez. Plodovi su se dijelili na
»stogove« — hrpe i onda je ugovoreni broj pripadao seljaku a drugi po-
sjedniku. Obično je gospodar postavljao jednoga čuvara da nadgleda
podjelu. Neki su gospodari nakon berbe davali težaku još i poklone, ako
su bili zadovoljni njegovim radom. Sve dok je seljak dobro i savjesno
obrađivao zemlju i brinuo se za lozu (redovito podrezivao, prekapao i
vezao), imao je pravo držati zemlju u zakupu, a u protivnom mu je to
pravo oduzimano. Za nove sadnice loze, masline ili smokve posebno mu
je plaćan novcem.

Radi otklanjanja bolesti »lug« od koje grožđe ostaje tvrdo i zeleno
i ne može sazrijeti, posipa se po lozi sumpor pomiješan s vapnenim pra-
hom. Protiv peronospore topi se galica i vapno u vodi i time škropi ili
prska lozovina. Dok nije bilo sumpora, loza se posipala smjesom pepela
i zemlje. Sumpor se u prvo vrijeme posipao kroz čarapu ili metalnim
tobolcem, a tek kasnije ručnim mijehom ili leđnom pumpom za sum-
poravanje. Neki su prije pojave pumpe škropili lozu vitrijolom iz drvene
vjedrice žukovom metlicom. Da bi pospiješili plodnost loze, neki su
»ščipalom« (štupaljkom) od drveta ili željeza povezivali prutovu koru
iza grozdova, pa tako sok nije ubrzavao rast loze, nego je jačao plod.

Pošto je vinograd bio uređen, posut sumporom i poškropljen vitri-
jolom, seljak više nije ulazio u vinograd, a čim počne zoriti grožđe, vlas-
nik je unajmljivao čuvere, obično privremene najamnike iz Dalmatinske
zagore. »Jematva« (berba) je počinjala tek onda kada je to odredio vlas-
nik vinograda. Kako je taj posao trebalo prilično hitno obaviti, vlasnici
su u to vrijeme uzimali na rad sezonske radnike, pa je tada u pojedinim
mjestima bilo i po nekoliko stotina radnika iz Dalmatinske zagore. Za

početak jematve uzimao se blagdan svetih Kuzme i Damijana (27. IX), pa odatle uzrečica: »Sveti Kuzma i Damjon, stavi grozje u badonj«. Ako su vinogradi bili udaljeni od kuće, berači su spavali u vinogradima i trgali po čitav dan. »Gonjoč« (gonič) je gonio na mazgama ili magarcima mješine s moštom. Njemu, mečaru, koji je nogama gniječio grozdove, i konistarici, koja je grožđe od trgača prenosila konistrom na glavi do mečila (gnječilišta) pripremana je dobra hrana. Trgačima su se za dnevni obrok davale frigane girice, a za večeru lazanje (domači rezanci), »lešo« meso, ponekad i pečeno, a jedino je posljednjeg dana berbe domaćin obvezno priređivao pečeno meso i bolje jelo za večeru. Kada se »turnalo« (tiještilo) grožđe, prepremala se bolja hrana radnicima. Obično se tada uz piće pjevalo i igralo različite igre. Opis jematve, kao jednog od najvažnijih poslova, veoma je dobro dao slovački liječnik Martin Kukučin, koji je živio u Selcima, u svome romanu *Kuća u strani* (što je doslovni prijevod originala *Dom v strani* a trebalo bi da glasi *Kuća na proplanku*): »Jutrom treba ustajati prije dana, a lijegati kasno. Po vas dan skakati, vrtjeti se, truditi se u polju i kući, a ipak ne tužiti se na umornost. Oh, krasnih li dana kad se kupi blagoslov Božji, uz pjesmu beračica, koje su došle iz raspjevanoga Zagorja; kupi se odmah na šake, na koševе, na brente, u goleme kace, gdje ga mečkama taru i gnjetu na gustu kašu. Po ulicama i poljskim putevima sa svih strana javlja se neprestani topot mula i mazgi, natovarenih kožnim mijehovima. Po dva se naduvaju na samaru, kao gajde, u njima brbolji groždani mast...

Iz kaca mast prenose Vlasi i Vlahinje pod turnjeve, i to na glavama, u dosta velikim vedricama. Iz njih se gdjekad prelije slatka ljepljiva tekućina i teče niz lice i po haljinama. Krasna nošnja vlaških ljepotica pretvori se u bербenu uniformu zalijepljenu mastom. Rojevi pčela i osa oblijeću kace i Vlahe i Vlahinje. Pod odrinom su turnjevi, preše nove i najnovije konstrukcije, među njima je i primitivni starovjerski turanj, kakav je bio bez sumnje u modi još za rimskih vremena, solidan, impozantan i jednostavan. U njemu gazi Vlah nogama mast, kao Slovak kad tlači kupus, i pod njegovim stupanjima ciči i cijedi se mast između reža i teče žljebićem u kamenicu zakopanu u zemlju»⁶.

Završni posao oko vina je pretakanje i zatvaranje bačava nakon dovršetka vrenja vina. U svim mjestima seljaci smatraju da je to vrenje dovršeno na Svetog Martina (11. XI) pa se govorilo: »San Martin, fato vin«. Toga dana muškarci jedni drugima odlaze na kušanje vina, pjevaju i vesele se. Neki su na štapovima nosili »buraće« (prošivene priručne mješine za držanje vina) pune vina i tako obilazili prijatelje. Među ostalim pjesmama pjevalo se:

»Živila buraća i sveti Martin
a kurba bi bí ko ga ne bi pil«.

⁶ Martin Bencúr Kukučin, *Kuća u strani* (*Dom v strani*), roman s otoka Brača, Knjižnica dobrih romana, Deseto kolo, knjiga 39—40, Zagreb 1931, str. 181 i 182. Živeći od 1894. do 1907. godine na Braču, Kukučin se uz liječnički rad veoma intenzivno bavio književnošću, a njegova djela, uz prikaz gospodarskih političkih prilika, donose mnogobrojne etnografske elemente i opise kakve je sada teško naći na terenu, pa ćemo donositi šire izvode iz tih opisa.

Vino se pretače samo po sunčanom danu, jer se vjeruje da će vino biti bistro ako je dan bistar i obrnuto.

Uz vinogradarstvo je vezan i običaj, vjerojatno novijeg postanja, da su se u vrijeme dozrijevanja grožđa dogovarali mladići i njih desetak pa i više priredili »frazu u vinogradu«. Zajednički kupe janje i subotom naveče odu u vinograd, ponesu jelo, piće i pribor za spavanje, jedu tamo grožđe, kruh i srdele te se uz pjesmu i piće zabavljaju dugo u noć. Piju mošt koji tu načine od ranije dozrelog grožđa. U nedjelju ujutro peku janje ili kozlića, piju, pjevaju i vesele se, a ako su blizu mora, onda se i okupaju.⁷

Ovu zabavu zovu »frazu« ili »ganga«. To je ujedno naziv i za svaku gozbu priređivanu u različitim situacijama: kada mladići odlaze u vojsku, kada se netko spremao na rad u Ameriku (oba puta kao oproštaj), te zbog veselja kada se dovrši koji posao kao što je gradnja kuće, striženje ovaca i slično.

Uz vinogradarstvo su najviše vezana ona vjerovanja kojima je poljodjelac nastojao povećati rodnost loze. Tako se poslije Tri kralja (6. I) skupljalo ostatke ugljevlja i pepela od panja zvanog badnjak, što je od Badnje večeri gorio na ognjištu, pa bi se to nosilo u polja i vinograde »da bi Bog i Božić očuva od svakega grada, od svake živine i svake poteškoće«. U prijašnje doba nekoliko puta godišnje bile su procesije s molitvama za blagoslov polja i vinograda (Sveti Marko, Spasovo i drugi), a ljudi su vjerovali da će te procesije i molitve zaštititi od tuče, nevremena pa i raznih insekata štetočina. S istim vjerovanjem odnosili su na Cvjetnicu u polja »palme« (grančice blagoslovljene masline) i utiskivali ih u prošupljeno kamenje na gomilama, bunjama ili kojim drugim povišenim mjestima. U raskalanu grančicu masline i loze ili u krpicu na njoj privezanu stavljao se komad blagoslovljenog voska od svijeće »stanice« i dva — tri zrna pšenice i oko tri centimetra velik križ od nepečenog tijesta. Neki su uz to stavljali i bočicu blagoslovljene vode, pri tom se molilo i škropilo blagoslovljenom vodom te reklo: »Bože, blagoslovi ovi naš plod, da bude rodan i plodan«. Radi zaštite od »štringa« i nevremena palili su se uoči određenih svetkovina »svitnjaci« ili »prosviti« na raskršćima putova i u poljima. Vjerovalo se da se zvonjavom i pucanjem iz mužara, kada se sprema nevrijeme, može otjerati vještice koje donose tuču. Radi zaštite od tuče palili su blagoslovljene grančice masline i blagoslovljene svijeće, a u Murvici je zabilježen podatak da su uz to odmah na početku padanja tuče uzimali jedno zrno krupe i stavljali ga pod košuljicu, na golo tijelo, malome djetetu vjerujući da će time zaustaviti tuču.

Veoma je bilo rašireno i vjerovanje u uroke. Kada su točili vino pazili su da ne naiđe netko za koga se smatralo da ima »zle oči« jer bi on mogao »ukositi« (ureći) vino pa da ne bude »ćaro« (bistro) nego mutno s mnogo »fece« na dnu.

⁷ Opis jedne takve fraje dao je Ante Nižetić u zbirci pjesama na čakavskom dijalektu Selaca uz etnografske opise, vidi: Ante Nižetić, *Stare bračke užance*, izdanje autora, Selca 1969, pjesma: »Na fraji«, str. 46—48.

Maslinarstvo

I maslinarstvo je od davnine značajna grana gospodarstva na Braču. U 18. stoljeću bilo je toliko značajno da je na otoku bilo preko 500.000 stabala maslina, koje su davale oko 800 vagona ulja, više nego čitava tadašnja Dalmacija.⁸ I masline je seljak zakupljivao na obradu. Ako je preuzeo na brigu staru maslinu, koju nije sam sadio, onda se urod dijelio popola. Ako je seljak sadio maslinu na vlasnikovoj zemlji, onda su dva dijela pripadala težaku a jedan vlasniku. Da bi sačuvali masline od štetočina, seljaci su bacili na grane sirovo smilje ili su ispod drveta palili suho smilje ili sumpor. Ako se na maslini pojavi insekt »medic«, onda su krpom skidali sa grana i debla njegova jajašca. Neki su malom sjekirom zasjekli na više mjesta granu masline da bi grana što manje išla »u zeb« (rast), a sok što više u plod. Kada je maslina počela cvasti, sjekirom su odstranjivali stare grane i »mulce« — male uspravne prutove koji rastu na granama i gustoćom nanose štetu stablu. Radi zaštite od neвременa i štetočina postojala su ista vjerovanja u moć molitava i procesija kao i u vinogradarstvu. Stariji ljudi govorili su kako su vidjeli da crvi i uši padaju s maslina kad ih svećenik blagoslovi.

Uzgoj žitarica

Iako se i u srednjem vijeku spominje na Braču uzgajanje pira, zobi, jarića, pšenice⁹ i kukuruza, nikada nisu proizvedene dovoljne količine za podmirenje otočkih potreba kroz čitavu godinu, pa se žito uvozilo sa susjednog kopna. Žitarice su slabije uspijevale zbog čestih suša, ali su ih seljaci redovito sijali govoreći da je Bog poručio: »Nison ti reka ako ne bude daždit da ti ne staviš, ne siješ, nego stav pa će uvijek čogod bit«. Prilikom polaska od kuće, kao i na početku rada u polju, seljaci su se obraćali Bogu za pomoć pa su npr. uz kopanje govorili: »Evo kopan, Bože blagoslovi!« Zemlja se ranije obrađivala samo motikom, njom se kopalo, poravnavala zemlja i malo zabranalo. Žito je sijao uvijek muškarac. Imao je preko ramena »saket« i šakom iz njega uzimao i bacao sjeme. Sjeme se kod kuće škropilo uz molitvu blagoslovljenom vodom, prije početka sisanja se sijač prekrižio i rekao: »Bože, blagoslovi!« Prvu šaku sjemena bacao je uvijek u znaku križa.

Žetva je uvijek svečano proslavljena. Prilikom žetve ne požanje se sve žito nego se malo ostavi, govoreći da to treba biti pticama nebeskim. Iz istog razloga nije se pobiralo sve grožđe i sve masline. Posljednjeg dana žetve domaćica je pekla ljepši kruh u kojeg je stavila malo ulja. Pekla ga je pod crepnjom na ognjištu. Za večeru je bio bakalar i ostale vrste ribe. I u takvim prilikama u prijašnje vrijeme malo se jelo meso, čak ni od kokoši, jer se čekalo da ona snese jaje da bi se moglo prodati i kupiti riže, brašna i graha.

⁸ Vrsalović, n. d., str. 243.

⁹ Vrsalović, n. d., str. 119.

U poljima a i u vrtovima u blizni kuća uz žitarice uzgajale su se pojedine vrste povrća. Bob se sijao oko Svete Bibijane (2. XII) i govorilo se da ga treba saditi samo u muške dane (ponedjeljak, utorak i sl.), ali nikako u petak jer se u poljodjelstvu, kao i prilikom svih ostalih radova, izbjegavalo započeti rad u petak zbog općenito raširenog vjerovanja da je »petak slab početak«. Luk i krumpir sadi se u prvoj polovici veljače. Ako netko ima novoposađeni vinograd (to se zove »novinat«), ondje će usjevi dobro i brzo rasti, pa se luk i krumpir sade tek u ožujku.

Kao i u vinogradarstvu i maslinarstvu tako i u poljodjelstvu postojala su ista vjerovanja u moć procesija, blagoslovljene vode i »palme« od Cvjetnice te »svitnjaka« radi zaštite od nevremena i osiguranja plodnosti. Vjerovalo se da pojedine žene imaju zle oči i da mogu nanijeti štetu mladim usjevima, kao i mladoj lozi i mladim životinjama. Vjerovalo se da tuča, koja uništava usjeve, stvaraju vještice. One se sastaju u zraku i započinju borbu; pobjednica oslobodi svoje mjesto od tuče, a tuča uništi mjesto pobijedene. Kad su se ljudi negdje sklonili pred nevremenom nisu dopuštali da iziđe iz zaklona žena koju su smatrali vješticom da se ne bi i ona pošla boriti s ostalim vješticama. Protiv tuče se zvonilo, pucalo iz mužara, lupalo u kante, molilo i palilo blagoslovljene grančice masline i blagoslovljene svijeće.

Voćarstvo

Uz smokve i bajame na Braču su se veoma mnogo uzgajali maraske (višnje), nešto manje rogači i šipci, a još manje ostale vrste voća. Slično je i danas.

Pčelarstvo

U srednjovjekovnim vrelima se navodi kako su se stanovnici Brača bavili pčelarstvom¹⁰, a i danas to mnogi čine i dobivaju vrlo kvalitetan med. Međutim pčelarstvo nije s obzirom na vrlo povoljne uvjete dovoljno razvijeno.

Sabiraštvo

Najviše se sabirala i obrađivala brnistra ili žuka, koja je još u prošlom stoljeću služila za proizvodnju platna. Buhač se skupljao i prodavao u zelenom ili suhom stanju, i to u velikim količinama pa je samo Milna izvozila i do 40 vagona buhača. Bilo ga je mnogo samoniklog, ali su ga i sijali na pojedinim poljima. U tom slučaju su između buhača sadili bajame, višnje i masline pa kada je s vremenom uginuo buhač, ostajale su voćke. Skupljala se i prodavala prije rata kadulja, a poslije rata sljez, metvica i drugo ljekovito bilje.

¹⁰ Vrsalović, n. d., str. 123.

STOČARSTVO

U prošlosti je na Braču uzgajano mnogo koza, ovaca, konja, magaraca, mula, mazgi i nešto goveda za oranje. Većina pašnjaka je u brdovitom području u unutrašnjosti otoka. Kako su često, zbog miješanja stoke, nastajale svađe i krađe među vlasnicima, godine 1423. održan je u Nerežišćima sastanak na kome je izvršena raspodjela zemlje. Jedan je dio ostao u općinskom vlasništvu, a drugi je dodijeljen privatnicima za ispašu stoke. Te parcele nazvane su stanima a bilo ih je tada 114.¹¹ Krađe su strogo kažnjavane zatvorom i robijom na galiji ali su, prema izjavama kazivača, ipak prestale tek u današnje vrijeme kada se strože sudi prekršiteljima ili se krađa sprečava uvjeravanjem pojedinaca u neispravnost njihova čina. Te krađe kod ovčara su postale običaj, pa se čak smatralo da će onaj imati više sreće u uzgoju koji od drugoga ukrade ovcu. Svi su imali puške da se zaštite od kradljivaca pa je bilo i nekoliko smrtnih slučajeva. Ako bi žandari uspjeli uloviti nekoga kradljivca, stavili bi na njega zvona od ovaca, kožu i meso što su kod njega pronašli, pa su ga tako vodili na sud u Supetar pješice i do 30 kilometara. Kradljivci su nastupali kao grupa i »bruškitali« (odlučivali ždrijebom) tko će od njih ići u drugo selo u krađu. Imali su svoje ovce, ali njih nisu klali, nego su jeli ukradeno meso. Kaže se, kao anegdota, da jednome mladiću, kada se spremao u krađu, majka govorila: »Nemoj, sine, ljudima činiti veliku štetu, samo dvadeset, trideset«. Nakon oslobođenja krađa među pastirima je potpuno eliminirana i nisu zabilježeni takvi slučajevi.

U prošlosti je na Braču uzgajano mnogo konja pa je bilo pojedinaca da su imali i po 50 konja. Neki su konje puštali da duže vremena slobodno pasu po pašnjacima, a kada je bilo potrebno, lovili su ih lasom zvanim »lac«. Kobile za rasplod nabavljali su na sajmovima u Solinu i Klisu. Konj je zajednički naziv za konje, kobile i mazge. Križanjem konja i magarca dobivali su se »muli« i mazge, a oni su otporniji od konja. Na Brač su dolazili ljudi s Hvara, Visa, Lastova i Korčule kupovati mule i mazge jer su upravo brački bili poznati po kvaliteti. Stanovnici drugih otoka plaćali su i 25 posto više za mulu nego za mazgu. Govorilo se da ženka mijenja ćud, jedne godine je dobra, druge udara i grize, a onda je opet dobra. Mul je uvijek isti.

Kada se kupi mazga onda se škropi staja blagoslovljenom vodom a mazgi daje malo kruha i soli ili suhih smokava da bude pitoma i da ne bježi od novog gospodara. Dešavalo se da se mazga vrati vlasniku, ako je kupljena iz nekog mjesta na Braču. Ako je kupljena sa drugog otoka i dovedena brodom na Brač, onda joj prije iskrcavanja stave na glavu vreću ili kaput i tako je vode dio puta, jer se dešavalo da se vrati u luku u kojoj je iskrcana.

U prošlosti su se mnogo uzgajale i svinje a sada se to čini u manjoj mjeri, kao što se sada rijetko uzgajaju konji i goveda, nego uglavnom magarci te nešto muli i mazge.

¹¹ Vrsalović, n. d., str. 120.

Različita vjerovanja uz uzgoj domaćih životinja bila su uglavnom vezana na otklanjanje uroka. Radi zaštite od uroka mladim životinjama stavljale su se oko vrata ili na oglavi »moći« (komadić blagoslovljene svijeće i sl.). Ako koza ili krava nije imala mlijeka ili daje »krvavo mlijeko« ili je postala nemirna, vjerovali su da je netko na nju »stavio urok« pa je domaćica uzimala malo mlijeka i odnosila ženi koja je molitvom i bacanjem žeravice u vodu otklanjala uroke. Domaćice su pazile ako naiđe netko prilikom muže pa ne kaže: »Dobra srića!« da mu direktno ili iza leđa »pokažu roge« jer će time spriječiti uroke. I prolaznici su zbog toga uvijek nastojali uz pozdrav reći: »Dobra srića«.

Ako je kupljena kokoš, onda ju je domaćica preokrenula tri puta iznad vatre da bi bila vezana uz tu kuću ili tri puta s njom obiđe oko komoštra na ognjištu i daje joj kruh umočen u »cilo vino«. Ako kokoš ne može nekoliko dana snijeti jaje, a zna se da bi to trebala, onda je stave u vreću i tri puta kotrljaju niz stepenice pa će snijeti. Kada kupe ovcu ili kozu i dovedu pred kuću, domaćin je uhvati za noge i zavrti tri puta oko sebe da bi izgubila orijentaciju i da ne ide nikuda od te kuće.

Postojalo je i vjerovanje da ne valja ubiti mačku koja je zločesta i jede piliće, jer to donosi sedam godina nesreće i zato su je odvozili na drugi otok, ali se, kažu, dešavalo da je mačka doplivala i s Mrdulje te se vratila kući.

Ovčarstvo

Iako nazivom blago podrazumijevaju stoku uopće, upotrebljavaju termin blago i samo za ovce, kao najbrojnije domaće životinje. Njihova čuvara zovu čobanom. Ovčarstvo je prije rata bilo važna grana stočarstva, pa su često bila stada po 200 ovaca. Obitelj Maričići imala je u Gračišću i Drinu oko 1930. godine blizu 1900 ovaca. To je u tom dijelu otoka jedna od najstarijih pastirskih obitelji. Maričići su živjeli kao obiteljska zadruga¹², a i danas imaju dosta ovaca. Vlasnici stada uvijek prikrivaju točan broj ovaca pa to ponekad ne zna ni obitelj nego jedino onaj čovjek koji ih uzgaja i čuva. Na pitanje o broju ovaca odgovaraju sa: »Jedna šaćica« i slično. Kazivanjem točnog broja moglo bi se, vjeruju, učarati stado. U prošlosti su ovce i ljeti i zimi boravile vani ili u torovima od suhozida pokrivenim granjem. Najveća stada bila su oko Vele Grmače, Vešca i u okolišu selačkih zaselaka. Neki su u brdima imali staništa, pa su ovce bile onamo i ljeti i zimi na ispaši. I zimi mogu ostati zato što na bračkoj visoravni snijeg ne traje duže od nekoliko dana. Ako duže potraje snijeg, onda se pastiri s ovcama spuštaju bliže

¹² Ovaj oblik zajedničkog života i gospodarenja bio je u prošlosti redovita pojava u mnogim našim krajevima pa tako i na Braču. Međutim, takve velike obitelji s više generacija u zajedničkom domaćinstvu, postojale su na Braču do prvoga svjetskog rata. Poslije toga su bile sve rjeđa pojava, a jedino je zabilježen podatak iz Selaca o postojanju zadruge Tomšića koja se razila 1940. godine. Preciznim ugovorom podijeljena su sva materijalna dobra i točno naznačeno kako će se braća brinuti za majku i bolesnu sestru.

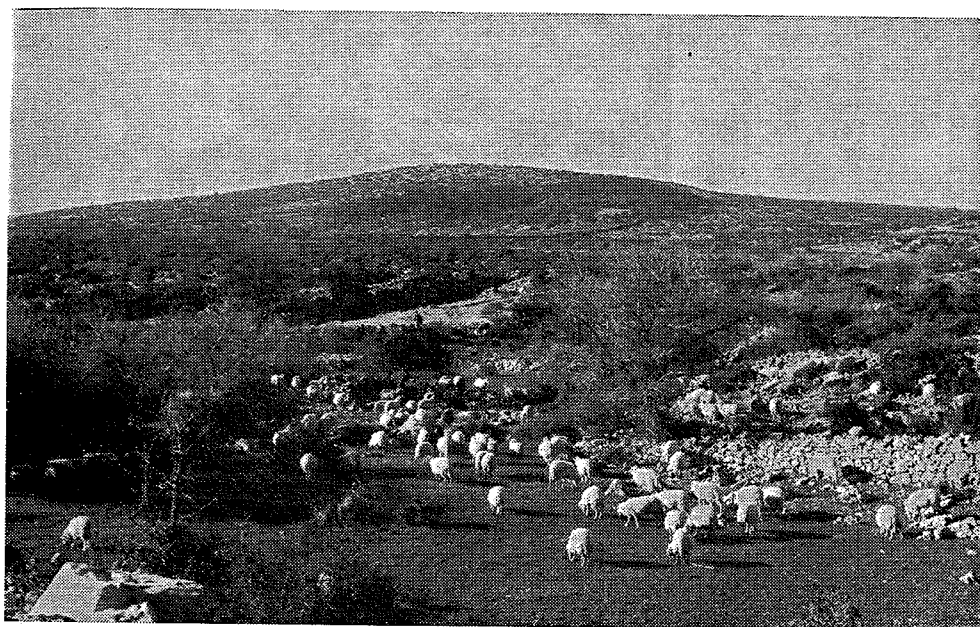
moru, pogotovu zato što je tamo u to vrijeme bolja paša, a neki čak zakupe pašu oko Sutivana za nekoliko mjeseci i u to vrijeme se tamo potpuno presele. Stanovnici pojedinih primorskih mjesta na Braču imaju točno određene prostore za ispašu u brdima, i to je bilo određeno običajnim pravom pa i u Bračkom statutu zapisano. Da bi pastir dobio pravo na ispašu na tuđem zemljištu, sklapao je sa vlasnikom pašnjaka ugovor kojim »uzima travu«. Ugovor se sklapao na godinu dana i to »od Jurjeva do Jurjeva, tj. od 23. 4. jedne kalendarske godine do istog datuma druge kalendarske godine. Za iznajmljivanje se plaćalo novcem ili je ugovarano plaćanje stočnim proizvodima: sirom, janjcima, vunom i tako dalje.

Ako je vlasnik ovaca davao ovce na čuvanje nekom pastiru, reklo se »dati ovce na čobana«. Ovce su se preuzimale na dan svete Margarite (13. srpnja) i nakon godinu dana ugovor se morao obnavljati. Ako je pastiru za to vrijeme uginula ovca, morao ju je odnijeti i pokazati gospodaru ili mu makar odnijeti glavu ili rogove na uvid da bi se time osigurao od manjka prilikom vraćanja stada. Ako mu nestane ovca, onda mora dati svoje janje u zamjenu, prema dogovoru »glava za glavu«. Kao plaća pastiru za čuvanje obično je dogovoreno da dijeli na pola s vlasnikom janjce, vunu i sir. Kada je pastir dolazio u mjesto, bio je na objedu kod vlasnika stada. Morao je s vlasnikom dogovoriti dan kada će strići ovce, pa je gospodar slao jednog slugu da bude prisutan pri dijeljenju vune. Tom prilikom bi se ispeklo janje i počastili radnici, a i prilikom drugih radova gospodar je častio radnike.

Na Braču su ovce čuvali uvijek muškarci, a žene su im na staništa donosile hranu i odnosile mlijeko kući u selo na preradu. Samo u nekoliko planinskih stanova prerađivalo se mlijeko. Ako je bila manja količina mlijeka, žene su ga odnosile u selo u posudama na glavi, a veće količine na konjima.

U planinskim stanovima nije se držalo sijeno za ovce, jer one uvijek pronađu ispašu, nego samo za konje koji su služili za transport a bilo ih je malo. Većini pastira čuvanje ovaca je jedini posao, pa kazivač Ivo Gospodnetić iz Zastina kaže: »Na oven mistu smo od četerdesipete, a gori u Zaloj glavi, tamo san po kolinu četvrti. U skolu nisan išo, a čuvo san stoku otkad san se rodi«. Pastirski život bio je veoma težak, radili su dan i noć bez određenog radnog vremena, pogotovu zato što su danju čuvali ovce na ispaši, a noću od kradljivaca. Žeđ ipak nisu gasili mlijekom nego vinom, pa su stalno uza se ili preko ramena imali mješinu s vinom. Iako su čuvali dosta ovaca, rijetko su jeli meso. Jedino na Veliku Gospu uveče skupljali su se pastiri, zaklali janje i malo proslavili. Janje se peklo na ražnju a iznutricu nataknu na štapić, omotaju »svilnicom« i crijevima, nasole i peku na ognju. To je poznati brački »vitalac«.

Preko ljeta, kada je najveća vrućina, ovce se čuvaju cijele noći a po danu miruju u hladovini. Posebno se čuvaju ovce za mužu i njih noću ugone u tor, a u posebnom stadu su janjci i ovce koje se ne muzu. Janjci se odvajaju od ovaca polovicom svibnja, a u prijašnje doba su se ranije janjile ovce pa su se janjci odvajali već u ožujku. »Bravi« (ovnovi) se odvajaju od ovaca oko 10. srpnja i onda se u određeno vrijeme pripuštaju

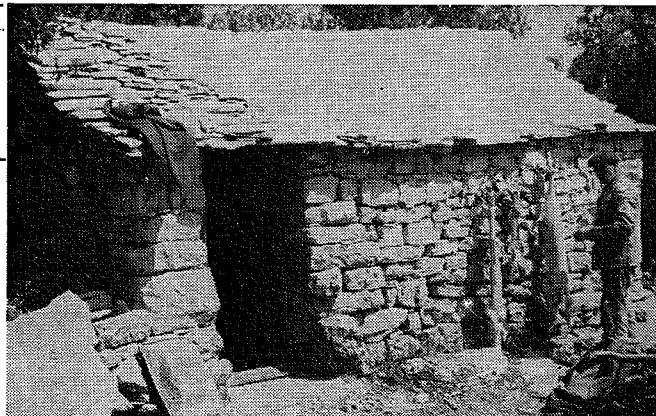
Sl. 1 Ovce na paši. Nerežišća, 1969.
Snimio: Josip Miličević
Fototeka INU br. 4732.

ovcima, dok se u prošlosti nisu nikako odvajali. Svako stado ima svoga ovna predvodnika kojemu se oko vrata stavi zvono a zvono se stavlja i na najzločestije ovce da bi ih lakše pronašli ako se izgube u šumi.

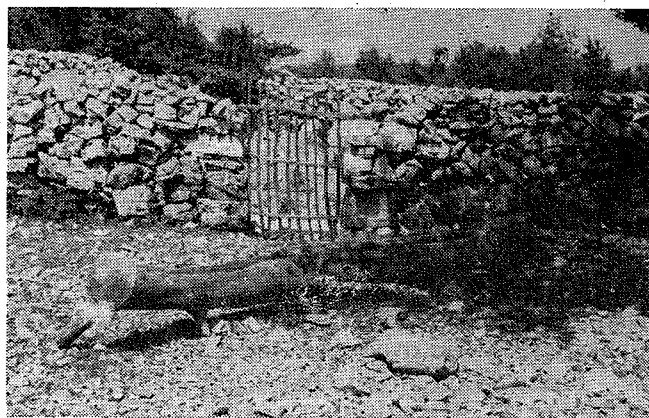
Pored svakodnevne brige oko ovaca i prerade mlijeka veliki posao za pastire je striženje ovaca. Obično se to obavlja u svibnju kada već počnu vrućine. U tom poslu pastiri dolaze jedni drugima u pomoć, a na kraju obavljena posla počaste se janječim pečenjem.

Sir i ostale mliječne proizvode izrađivale su samo žene. Za izradu sira mlijeko se ne kuha nego samo malo podgrije, unutra ubaci malo »sirišća« i polako miješa. Sirište se dobije kada se zakolje tek ojanjeno janje ili kozlić, prije nego počne sisati, izvadi se njegov želudac, osuši, stuca i pomiješa sa solju. Danas se kupuje sirište kao već pripremljena tekućina. Kada se mlijeko usiri, izvadi se sir, posoli i stavi na sušenje. Preostala voda zove se »surutva« i na njenoj površini ima još masnoće koja se zove »škuta«. Kada se to nakon izdvajanja sira malo prokuha sva se škuta izdvoji na površinu, pokupi se i stavi u »mišinu« od koze ili ovna. Doda se malo čiste vode i onda se u mješini mućka oko jedan sat. Nakon toga se izlije u neki lonac a na površini ostaje maslac. On se rastopi i dobije se »maslo« za upotrebu pri spremanju hrane. Masla nije bilo mnogo ali uvijek dovoljno za domaćinstvo, pa i za prodaju u

Sl. 2 Pastirska koliba.
Dubovica, 1969.
Snimio: Josip
Miličević
Fototeka INU
br. 4731.

Sl. 4 Pastir Romano
Kusanović.
Dubovica, 1969.
Snimio: Josip
Miličević, 1969.
Fototeka INU
br. 4728.

Sl. 3 Korito od debla kore za pojenje ovaca. Dubovica,
1969.
Snimio: Josip Miličević, 1969.
Fototeka INU br. 4730.

manjim količinama ako je netko zatražio za bolesnika. Preostala surutva nakon toga se davala svinjama. Skutu bi kao krepku hranu obično pojela djeca sa šećerom ili namazanu na kruh.

Pastiri su sami veoma uspješno obavljali ulogu veterinara. Veoma uspješno brinuli su se za zdravlje stoke i znali su liječiti mnoge bolesti. Sami su škopili ovnove predviđene za klanje na taj način što su im drvenim čekićem prekidali žile.

Kazivač Ivo Gospodnetić tvrdi da će on izliječiti svaku ovcu oboljelu od upale, a da se dešavalo da veterinaru takva ovca ugine. Kada se ovca umrtvi i neće da jede, pipaju joj uši, pa ako ima »ognjicu«, onda

joj puste krv. Svaki pastir zna kako se pušta krv razrezivanjem uha, ubadanjem u jednu venu pod okom ili kod repa. Ako je ovca prebila nogu, uzme se jedna daščica ili kora od bora i uz nju poveže prebijena noga te tako stoji dok noga ne zaraste. Nakon petnaestak dana trebalo je malo popustiti uzicu kojom je vezano da bi mogla cirkulirati krv u nozi, nakon mjesec dana može se to skinuti, te ovca šepa još izvjesno vrijeme dok joj rana potpuno ne zacijeli. Kadužinim čajem liječili su unutrašnje bolesti. Različite rane i ozljede izvana liječe se kvasinom ili uljem. Ujed zmije liječi se tako da se ujedeno mjesto izbode još nekoliko puta zaoštrenim prutićem i onda kamenom čvrsto istrlja dok iz rane ne isteče otrov i smanji se oteklina, a nakon nekoliko dana kroz te ubode iscure gnoj i rana zacijeli. Bude i slučajeva kada se ne može pomoći. Nakon ujeda zmije ovca se baci pola metra u zrak i padne na zemlju mrtva. To je u slučaju kada je zmija ujede na takvo mjesto da izazove trenutačnu smrt.

Uz racionalne metode liječenja pastiri su različitim vjerovanjima nastojali sačuvati stoku od svih nevolja. Na janjce su stavljali moći i pozivali su svećenika da blagoslovi torove i time zaštiti ovce. Zaštitnikom stoke uzimali su svetog Roka i na njegov blagdan pastiri su obavezno išli u crkvu. Ostali zaštitnici blaga bili su sv. Kliment, sv. Andrija i sv. Ante Opät. Neki su davali janjce u čast tih svetaca, pa su tako crkve kojima su oni bili patroni imale i svoje stado, npr. u Gornjem Humcu zvano »ovce svetoga Roka«.

Uz prodaju na sajmovima u mjestima po Braču, pastiri su prodavali ovce i janjce izvan otoka, u primorskim mjestima, a zbog velikog broja ovaca nisu uvijek ni bili sigurni da će uspjeti prodati. Međutim, sada ih nikuda ne trebaju goniti jer sami kupci dolaze po njih u planinske stanove. Vunu su prije nosili prodavati u Trogir ili su je mijenjali za ulje u selima na Braču koja su proizvodila ulje. Davala se litra ulja za kilogram vune ili 1,5 litra ulja za kilogram sira, a danas se daje 3,5 litre ulja za kilogram sira.

Za korištenje ispaše na bilo kojem terenu sada se plaća porez i sve je regulirano. U prijašnje doba time su se bavili poljari, pa ako je neka ovca prešla »konfin« (granicu seoskog posjeda) odmah bi je zaplijenili bez obzira na to da li je načinila kakvu štetu, a bilo je zbog toga i dosta tužbi na sudu. Sada pastiri jedino moraju strogo paziti da ovce ne idu u vinograde i obradive površine. Pored privatnih vlasnika stada danas na Braču postoji i poseban oblik ovčarstva, a to je zadružno ovčarstvo. To stado ima oko 400 ovaca i bude ljeti u Dubovici a zimi po četiri mjeseca u Sumartinu. Ovi pastiri rade za mjesečnu plaću, a sav proizvod je zadružni.

LOV

U prošlosti lov je na Braču bio veoma razvijen. Lovilo se lisice, zečeve, kune, jarebice, prepelice, bravarice (vrsta jarebica), te različite druge ptice. »Puhe« (puhove) se lovilo »pod ploke«. Bila su to četiri prutića koji su držali kamenu ploču a na jednom prutiću bila je smokva pa kad je puh povuče ploča pada i poklopi ga. Puhovi su bili (a i danas su)

prava poslastica. Plokama su se lovile i ptice a kao mamac stavljala im se pšenica ili se napinjala ploka nad malim koritom za velikih suša. Za češljugare se kopa rupa da ga ploča može u toj rupi poklopiti, a ne ubiti jer se njih lovi radi pjevanja u krletki, a jarebice i prepelice radi jela. Ptice su lovili i vršama sličnim onima za ribolov, a u vrše se stavljala pšenica kao mamac da ptice uđu unutra. Kao i kod ribara, tako se i kod lovaca vjerovalo da neće imati uspjeha u lovu ako mu mačka prijeđe preko puta, ako sretne udovicu ili neku ženu za koju se vjeruje da ima urokljive oči. Kada se takva osoba malo udalji, lovac je za njom pljunuo da bi spriječio uroke.

KAMENARSTVO

O ovoj veoma značajnoj grani bračkog gospodarstva već je u dosadašnjoj literaturi dano više opisa (Brački zbornik 1., 2. i drugi) a kazivači naglašavaju kako su zbog unosnosti ovoga posla mnogi poljodjelci napuštali uzgajanje višanja, loze i maslina i uključivali se u kamenarstvo. Za mnoge je prednost toga rada bila i u tome što su se dnevnice isplaćivale gotovim novcem, a jedino ako je netko posebno tražio (u slučaju nerodne godine i sl.) gospodar kamenoloma isplaćivao je i hranom. Plaćalo se svakoga tjedna ili svakog mjeseca.

Radilo se 10—12 sati na dan ljeti i zimi, a rad se obustavljao jedino u slučaju zimskih mrazeva jer se smrznuti kamen nije mogao obrađivati. Podnevni odmor iznosio je zimi 1,5 sat a ljeti, zbog velike žege, i do četiri sata. Radilo se uvijek na otvorenom pa se priča da su pojedinci po ljetnoj vrućini, radeći ručno i najteže poslove, popili u jednom danu i do četrnaest litara vode. Kameni blokovi razdvajali su se ili pomicali polugom zvanom »marijana« teškom oko 110 kg, zabijali su klinove »macom« (mlat) teškom 12 kg, a za utovar na brod kamen se nosio na »čivirima« (tragačama) — dvojica su nosila tragače a dvojica sa strane pomagala — pa su prenošeni komadi teški i po 350 kilograma. Prilikom preuzimanja taj bi teret na momente morali držati samo ona dvojica što su nosili tragače.

Prije šezdesetak godina još su na stari način razbijani blokovi: navečer su iskopali nekoliko »kunjera« (usjeka), u njih zabilili klinove od česvine i nalili vode, pa bi se klinovi »razbumbali« (nabubрили), i do ujutro bi rascijepili kamen. Od 1927. kamen se reže pilom sa 144 dijamanta koja je prvo nabavljena u Selcima, kasnije su uvedeni pištolji pneumatski i razni strojevi za obradu kamena, pa ipak i danas je to veoma težak posao.

Kao i pri drugim poslovima, tako se i ovdje govorilo da je »petak slab početak«, no nisu zabilježeni običaji ili vjerovanja posebno vezana uz kamenarstvo.

RIBARSTVO I BRODARSTVO

Ove dvije grane gospodarstva nisu značajne samo za primorska mjesta na Braču nego i njegovu unutrašnjost, jer je dugom tradicijom

ribarstva već i u tim mjestima riba postala sastavni dio prehrane a posebno su običaji nametali konzumaciju ribe u određene dane ili praznike.

Brodarstvo, kao uvjet ribarstva, bilo je razvijeno u više mjesta na Braču. Negdje su izrađivane samo male barke, svicarice i leuti, a negdje i veći brodovi. U Milni je brodogradilište za razne vrste plovnih objekata a one se razlikuju prema nosivosti i broju jarbola: *Bracera* (ime ovog tipa broda je po otoku Braču), s jednim je jarbolom i nosivosti 2 vagona. *Trabakul* je sa dva jarbola i nosivosti 2—3 vagona. *Loger* je sa dva velika jarbola i nosivosti 14—16 vagona. *Skuna* je sa 2 jarbola s križima i nosivosti 18—22 vagona. *Brik* ili *bark* je sa tri jarbola i nosivosti 35—40 vagona. *Stela* ima jedan jarbol i nosivost 1—2 vagona. *Kuter* je brod za teret, ima jedan jarbol, 2—3 floka i nosivost 2—3 vagona. *Leut* ima jedan jarbol bez floka a za slučaj potrebe nosio je ribarske mreže. *Laja svičarica* ima jarbol i vesla. *Guc* je čamac za lov »na osti«, ili parangale. *Kajić* je mali čamac, a *gondola* najmanji čamac sa jednim veslom. Kada je u prošlosti bila dovršena gradnja nekog od tih brodova, onda su prvo pozivali svećenika da ga blagoslovi. Zatim su priređivali svečanosti kakve se održavaju i danas: brod se okiti, na njega se stavi zastava a na provu i krmu po jedan vijenac. O provu se svečano razbije boca prošeka i time je brod kršten. Zatim ga spuštaju u more a nakon toga se u brodogradilištu »načini fraja«. U staro vrijeme su prvo imali fraju, pa tek onda ga spuštali u more. Ribari su za tu priliku posebno išli baciti mreže i uloviti ribe da bi mogli dobro proslaviti gradnju broda. Prilikom gradnje broda nije bilo posebnih običaja i vjerovanja jedino se pazilo da se drvo za brod posiječe »između Gospi« (Gospe od Karmela i Vele Gospe) ili u siječnju, jer u to vrijeme drvo nema soka i najkvalitetnije je.

Ribarstvo

Za ribolov brodovima i mrežama poznate su mnogobrojne »pošte« (pozicije) na kojima ima najviše ribe i ribari iz različitih mjesta i otoka odlaze na ta mjesta prema određenom »bruškitu« (rasporedu). Jedni love prema hvarskom bruškitu (u kome su Hvar, Brač i Vis) a drugi prema bruškitu na Šolti u Grohotama (Postira i drugi). Najstariji podatak o bruškitu potječe iz 1579. godine,¹³ pod francuskom upravom vršene su neke izmjene, ali se ribolov prema starom bruškitu održao do novijih dana. O načinu ribolova brodom i mrežama, raspoređivanju dužnosti, načinu komandiranja i izvršavanja poslova, podjeli ulova i drugom, ne možemo ovdje iznositi podatke zbog opsežnosti te materije, a osim toga već je o tome u dosadašnjoj literaturi izneseno dosta podataka.

Ribari su bili veoma praznovjerni, pa ako su idući u ribolov susreli neku »krivu« ženu (šepavu) vraćali su se kući i nisu išli loviti jer su smatrali da im taj susret donosi nesreću. Također su smatrali da im donosi nesreću ako, idući u ribolov, vide udovicu, svećenika ili zeca, pa

¹³ Vrsalović, n. d., str. 427.

su se neki vraćali kući samo ako je netko u društvu spomenuo svećenika ili zeca. Tako je jedan ribar, pogledavši kutiju šibica prilikom paljenja počeo psovati. Na upit prijatelja odgovorio je: »A, vrag je odni i ko je proda!« i pokazao kutiju na kojoj je bio naslikan zec. I prilikom ribolova nije se smjelo spomenuti zeca. Da bi im podvalili, neki su znali sakriti negdje na brod kočicu od zeca i ribari su se jako ljutili. Ako su saznali da je to učinio netko od njihove družine, odmah su ga zbog toga otpustili. Ribari su prije vjerovali da su postojali »macići« — patuljci sa crvenim kapicama, pa su neki ribari nakon dolaska na poziciju za lov vikali: »Mace, Mace, di ćemo stavit mrižu?« ili »Maco, maciću, prva riba koju uvatim bit će tvoja, samo nan pomozil!« Nakon što su uhvatili prvu ribu, bacali je na obalu i vikali: »Evi ti, maco, ručak.« Vjerovali su da tu prvu ribu treba baciti maciću, pa će onda imati više sreće, više uloviti jer im macić goni ribu prema mreži. Posebno su maciću obvezno bacali ribu oni ribari što su lovili »na sviću pod osti«, pa ako su prvo uhvatili neku dobru ribu škrpinu ili ugora, pa i ribu tešku po šest kilograma, nisu je zadržali za sebe nego su je bacali na obalu maciću. Često tamo drugo jutro nisu vidjeli ribu i mislili su da ju je macić pojeo, a bilo je nekih u selu koji nisu išli loviti, nego su pazili da pokupe ono što su drugi bacili za macića.

Ribari su izbjegavali lov nedjeljom, ali u sezoni ribolova lovili su svakoga dana, jedino što su nedjeljom lovili rano ujutro, samo do početka mise.

Za razliku od današnjih, kako naglašavaju kazivači, u prošlosti su ribari obvezno polazili u ribolov s pjesmom i često puta po cijelu noć pjevali uz rad. Sada većinom spavaju dok »svičar« dežura i traži ribu, a kako kaže kazivač Josip Novaković iz Sumartina: »Danas je problem stati za kormilo da motor vozi kada se vraćaju kući, jer svaki hoće da spava mirnim snom.« Prije su do nekih udaljenih »pošta« veslali i do 80 milja, a nakon ulova trebalo se natjecati s drugim brodovima tko će prije dovesti ribu na tržnicu u Split ili u tvornicu Mardešić u Komiži, jer nije bilo sigurno da će uspjeti prodati ribu. Problem je bio i to što u Komiži nije bilo dobro zaštićene luke pa su ribari morali nositi sav pribor da bi u slučaju nevremena mogli dignuti brod na kopno jer bi im ga tamo more razbilo o obalu.

Jedan dio ribe lovili su da bi ga mogli u svom mjestu soliti za zimu. Najviše se solila srdela, skuša i lokarda. To je zimi bila omiljena hrana, a velike količine su se prodavale ili zamjenjivale s talijanskim ili grčkim trgovcima koji su dolazili brodovima i u zamjenu dovozili bob, različita sočiva, »kapulu«, naranče i razne druge proizvode, pa čak i sumpor za lozu. I mornari na tim stranim brodovima bili su siromašni, pa su bili sretni ako bi im ribari dali desetak slanah srdela da ih mogu jesti uz puru i pojačati oskudnu prehranu.

Riba se solila u drvene barile. Dok su u Komiži ribu solile žene (i na stotine ih je dolazilo u luku kada su stigli brodovi da bi solile i tako zaradile koji dinar), dotle su na Braču to radili samo muškarci. Posebno je plaćen onaj koji je bio dobar stručnjak za solenje, jer je trebalo dobro rasporediti ribu u barilu i posoliti, kontrolirati nekoliko dana dok »sazri-

je«, ponekad je oprati i skinuti ulje što se stvara na površini jer bi se od toga sve pokvarilo.

U zimsko doba je teško loviti ribu, a za post na Badnjak ljudi je traže, pa su ribari imali svoje male »piškere« gdje su mogli duže čuvati ribu da je prodaju kada su više cijene. Imali su prilikom ribolova jednu malu gondolu i odmah na pučini u nju prebacivali ribu. U njoj je bilo dovoljno vode da bi riba ostala živa, dovukli su je do piškere i iz nje prebacili ribu. U tom malom ograđenom ribnjaku more je stalno protjecalo. Ribari su svako jutro lovili manje ribe i ubacivali u ribnjak radi prehranjivanja velikih riba. U takvu ribnjaku su pojedinci imali i do 200 kg kvalitetnije ribe: ugora, škrpina, kantara i jastoga. Kantari su najpitomija riba i čak iz ruke jedu hranu, dok je ugor nepovjerljiv i ugriza.

Pored ribolova s velikim mrežama lovilo se i malim, ostima, udicom, a u prošlosti su pojedinci lovili i dinamitom, iako je to uvijek bilo zabranjeno. Ribarstvo je naglo uznapredovalo početkom ovog stoljeća kada su se pojedinci počeli vraćati s rada iz Amerike i sobom donosili moderniju opremu.

Nekoliko puta godišnje ribari su s barkama i kompletnom opremom pratili crkvene procesije, vjerujući da time osiguravaju blagoslov i sreću u ulovu. Prije polaska u prvi ljetni ribolov ribari bi bili poredali sve mreže i ferale na obalu, pa je dolazio svećenik i blagoslovio ih. Za uzvrat su nakon svakog ulova ribari davali izvjesnu količinu lovine crkvi ili samostanu, ako je bio u tom mjestu. Neki su se ribari u prošlosti obraćali za pomoć svetom Pavlu i obećali mu dio ulova ako budu dobre sreće u lovu, pa su obećano davali crkvi, ako je ulov bio dobar. Dijelom ulova ribari su nekada znali pomagati zajedničke mjesne akcije: popravak crkve i slično. Uz to su gotovo redovito u prošlosti ribari davali dio ulova učitelju, siromašnim, starim i bolesnim ljudima.

OSTALE GRANE GOSPODARSTVA

Na Braču ima mnogo šuma pa je i šumarstvo bilo razvijeno. Velike količine česmne, crnog i alepskog bora cijepale su se na uske i dugačke komade da bi mogle služiti kao luč za rasvjetu na ribolovu pod svijeću,¹⁴ ali i u domaćinstvu. Drvo se palilo radi proizvodnje ugljena, a velike količine su se upotrebljavale za proizvodnju vapna.

To se činilo po gotovo cijelom otoku, a jedino kazivač Stjepan Čekalović tvrdi da je prije rata u Ložišćima bilo dovoženo vapno sa Šolte, dok je poslije rata započeta i kod njih proizvodnja.

Potpuni i temeljiti opis palenja jedne »japjenke« ili »japnenke« (vapnenice) daje A. Nižetić u pjesmi *Japlenka*. Prvo se u jednoj kući skupi na dogovor grupa koja će na tome raditi. Kao prvo određuje se mjesto jer je važno da bude što bliže obali kako bi se lakše vapno moglo ukrcati na trabakul. Kada dođu na takvo mjesto svi se raspoređuju na sječenu šume, dopremi drveta i kamena, te tako za 5—6 dana vapnenica

¹⁴ Vrsalović, n. d., str. 245, 246.

bude sažidana. Ovisno o veličini vapnenice i vremenskim uvjetima vapnara dogorijeva 5—10 dana, a kada je dogorjela priredi se »fraja«. Zatim se zatvore svi odušci (»dušpiri«) dok se potpuno ne ohladi. To je bio težak posao. Pored žuljeva pojedincima su prašina i vapno znali izgristi znojne ruke, a nekima išla i krv na nos, uši i usta.¹⁵ Do drugoga svjetskog rata pozivali su svećenika da blagoslovi pripremljenu vapnenicu prije nego je zapale. Ponegdje se vjerovalo da će vapnenica uspjeti i da joj neće naškoditi vještice ako se u već rasplamsan oganj ubaci živa mačka, pa su to mnogi potajno, skriveno od drugih, i činili.

TRADICIJSKA ORGANIZACIJA RADA

Ako je jedan domaćin kod sebe dovršio posao, onda je išao pomagati svome susjedu ili rodbini, i to je bilo »uspomaganje«, »zajmica« ili rad »u zajam« (»zajmi se« ili »uzajmi se«). To se činilo naročito prilikom berbe i ostalih većih poslova, a za uzvrat su tome domaćinu pomagali kada bi njemu trebalo. Obično se nakon dovršenja radova kod jednog domaćina priređivala večera kao manja gozba.

Samo siromašniji ljudi išli su raditi »na žornatu« (dnevnicu). Radili su za novac, a domaćin im je davao hranu, osim ako je dogovoreno da radi »o svome«, tj. da se sam brine za hranu. Gospodar je jedino redovito davao radnicima vino ili bevandu. Način rada za dnevnicu opisao je kazivač Marinko Baković iz Murvice ovako: »Oni, koji su tražili posao skupljali su se kod Fertilja i tu su svi bili na jednom mjestu, a svaki je uza se imao pribor za rad(maškin, motiku, vinoriz itd). Onda su gospodari dolazili i uzimali radnike prema svojoj potrebi. Morali su tu biti rano ujutro, a ipak nisu bili sigurni da će dobiti posao. I kada su dobili posao, nisu bili naročito sretni, jer su gospodari bili škrti i davali im najgore jelo i piće, a uz to često nisu dobili novac za žornatu, nego malo namirnica, ili su radili već na račun duga koji su imali kod toga gospodara. Obično se radilo jednu nadnicu za sebe a drugu na žornatu, za drugoga.

Oni, koji su čekali posao, sjedili su na jednom mjestu, i čim netko naiđe, morali su ustati, skinuti kapu i pozdraviti. Međutim, u Starom Gradu na Hvaru ako su sjedili pop, sudac, liječnik i drugi ugledni ljudi pa naiđe težak na povratku iz polja, oni su se digli, skinuli kapu i pozdravili ga jer su znali da je on njihov hranitelj. Ovdje je to bilo obrnuto«.

Tako su se, prema pričanju i ostalih kazivača, u svim mjestima na određenom prostoru ili pijaci skupljali oni koji su tražili posao. Rad kod gospodara bio je naporan, jer se radilo od jutra do noći i zato je on birao jače i bolje radnike, a slabiji su teško dobivali posao. Priča se da je neki čovjek iz Pučišća bio slab pa je teško dobio posao, a za nadnicu dobio samo par kilograma rodakve. Radna se snaga i inače slabo plaćala pa kazivač Toma Stipičić iz Gornjeg Humca kaže da je kopao čitav dan za kilogram kukuruza, a neki kažu da su kopali četiri dana za litru ulja. Ljudi su tražili posao i molili da ih se primi, pa su bili sretni ako su

¹⁵ Nižetić, n. d., str. 41—43.

uspjeli dogovoriti osam dana unaprijed rad samo za jednu dnevnicu. Govorili su gospodararu: »Uzmi me, jer nemam što dati djeci« a on bi odgovorio: »A šta ću ti ja?«, i time je za njega razgovor bio završen. Rad se isplaćivao uglavnom hranom i poljoprivrednim proizvodima, a samo rad na održavanju cesta ili u kamenarstvu isplaćivao se gotovim novcem.

U početku ovog priloga uz opis vinogradarstva i maslinarstva dan je opis još jedne vrste rada, a to je rad pod ugovorom na zakup. Poljodjelac je morao bolje obrađivati tuđu zemlju nego svoju, pa M. Kukućin u romanu *Kuća u strani* ne može shvatiti takav odnos te kroz dijalog gospodarice Anžule sa slugom pokušava pronaći recept za poboljšanje: »Težaka triba učiti, kako triba kopati, polivati, triba ga putiti na dobro, tirati koji put i silom. Kolika zemlja leži mrtva ili urađena ni sebi ni svome! Težak leti u Ameriku tražiti zlatna zrnca, a ovdje ostavlja komade zlata u zemlji!«¹⁶

U staro vrijeme postojao je i dobrovoljni mjesni rad za uređenje putova a zvao se »mjesna fašina«. Svatko je bio dužan raditi određeno vrijeme prema dogovoru i prema broju radnih članova obitelji. Obično je ta obaveza za održavanje putova bila po pet radnih dana.

Obavezan zajednički rad čitavog sela bio je i rad u okviru bratovštine. Bratovštine su osnivane od srednjeg vijeka i imale su za cilj oživljavanje crkvenih svečanosti, ali i stvaranje društvenosti i zajedničkih veselica.¹⁷ Imale su uz to značajnu logu u međusobnom pomaganju članova i zajedničkom radu na posjedima bratovštine. Prihodi od toga rada išli su za potrebe crkve, kao i za troškove sprovoda članova bratovštine ili raznovrsnu pomoć siromašnim članovima, udovicama s malom djecom, te pomoć u slučaju nenadane nesreće u gospodarstvu pojedinih članova.

Većina kazivača ističe sklonost mještana da jedni pomažu drugima u radu. Ako je netko bolestan ili u vojsci, onda njegova rodbina sazove prijatelje pa umjesto njega obrade polje ili izvrše berbu. Ako je nekome izgorjela kuća ili uginula mazga, krava ili druga krupnija stoka, onda svi prikupe novac i pomažu u otklanjanju te nevolje.

Zbog većeg broja teških sezonskih radova, što su se morali izvršiti u kraćem vremenu, na rad na Brač dolazili su sezonski radnici — »junaci«. (»Junak« je termin i za označavanje stalnih radnika, sluga na pojedinim imanjima, koji su radili po čitavu godinu ili niz godina ako je s njima gospodar bio zadovoljan). Stalno zaposleni junaci hranili su se i spavali u gospodarevoj kući, radili su sve poslove u kući i na imanju i obično su s vremenom preuzimali ulogu nadglednika u svim poslovima. Takav sluga ostajao je često kod gospodara na stanu i hrani sve do smrti, pa i onda kada više nije mogao raditi.

U svako veće domaćinstvo dolazili su na rad sezonski »junaci« većinom iz Imotske krajine, a domaći su ih zvali Zagorci ili Vlasi. Dolazili su tri puta godišnje: za kopanje vinograda (od veljače do svibnja), za jematvu (u rujnu i listopadu) i branje maslina u studenome. U doba

¹⁶ Kukućin, n. d., (v. bilj. 6). str. 114.

¹⁷ Vrsalović, n. d., str. 282.

»kopačine« dolazili su samo muškarci, u jematvi uz muške je dolazilo i nešto žena, a u berbi maslina oko 50 posto žena i djevojaka uz muškarce. Nakon berbe te žene su pomagale mljeti masline na velikim »točevima«. Poneki mladići su nakon rada ostali i oženili se, osobito u kućama gdje nije bilo muške radne snage. Njih su mještani nazivali »dogonci«. Dogovor za ovaj rad obično se sklapao prilikom završetka rada jedne godine za slijedeću godinu ili su Bračani pisali poznatima i naručivali novu radnu snagu. Tako se nije dešavalo da je ovamo dolazio netko tko nije imao dogovoren posao.

Za izvršeni rad junacima se plaćalo prema njihovu zahtjevu u novcu ili im se davala određena količina ulja, vina ili rakije. Plaćalo se na kraju mjeseca ili kada su odlazili kućama. Za sve vrijeme rada i boravka junaci su stanovali kod domaćina, kod njega se hranili a naveče sjedili, razgovarali i pili s ostalim ukućanima.

GRADNJA KUĆE

Kada su gradili kuću u prijašnje doba stavljali su pod prvi kamen koji se uzida u temelj kovani stari ili strani novac, a bogatiji i zlatni. Neki su stavljali u temelj bocu i u njoj pismo. Ovdje je bio opisan historijat obitelji i na kraju naglašeno »da su u ovoj kući i dosada živjeli kršćani, poštivali vjeru, pa će se nadati da će to i ubuduće činiti«. To je pismo obično sastavljao svećenik i on je dolazio blagosloviti temelje.

Kuće su se gradile najviše »na pogodbu« tj. dogovori se cijena i majstor predaje vlasniku kuću kada je sve dovršeno. Stari su ljudi govorili: »Kad staviš kuću pod krov, tek si onda prosjak«, jer unutrašnje uređenje stoji više nego gradnja zidova.

Kada je na kući izgrađena krovna konstrukcija, majstori su stavljali trobojnicu na vrh i tada im se »učini fraja«, ali je prava gozba bila tek kada se potpuno dovrši krov i na njega stavi trobojnica i katica »palme«. To je ostajalo na kući dvadeset i četiri sata. Za majstore se ispeče janje i priredi gozba, a uz to im je vlasnik davao i darove. Obično je bilo da su, kako tvrde kazivači, siromašniji davali više darova i priređivali veću gozbu nego bogatiji. Na dovratnik dovršene kuće mnogi su prikivali potkovu da bi bilo više sreće u kući.

Prije useljenja u novu kuću pozivali su svećenika da je blagoslovi, i to su mu posebno plaćali. Kada se usele u novu kuću, priređivali su večeru za susjede.

U prošlosti su kuće imale većinom samo jednu prostoriju. Bile su pokrivene kamenim pločama, a svakog proljeća bijelili su se vapnom krovovi i time su zatvarane pukotine na njemu da ne prokišnjava.

RAD NA CRKVENIM DOBRIMA I DAVANJE CRKVI

Župnici su živjeli od milodara, od prihoda crkvenih zemalja i zemalja bratovštine i naplate usluga prilikom pojedinih obreda. U prijašnje doba svaka je obitelj birala najboljega bijelog grožđa, ostavila ga duže na trsu da dozori i malo se posuši, pa se to bralo i nosilo za prav-

ljenje vina za misu kroz svu godinu. Kada se završi berba maslina i načini ulje, svako je domaćinstvo odnosilo po nekoliko litara u crkvu da bi bilo za gorenje pred oltarom. I u toku Velikog tjedna nosili su u crkvu ulja. Na Sveta Tri kralja svećenik je obilazio i blagoslivljao kuće, pa su mu i tom prilikom davali vina i ulja, a uz to se davalo ministrantima koji su išli s njim (bilo ih je 4—5): bajama, oraha, jabuka i naranči. U pjesmi *Sor kuratova jematva* A. Nižetić opisuje to skupljanje darova:

»Kad obajdu pet, šest kuć,
Sluga već ne more sve darove vuć,
Pa naprti to na svoju škinu
I odnese u popa kužinu«.

U doba Austrije po selu su išli ljudi koje je crkva slala za skupljanje »lemozine«: jedan za duše u čistilištu, jedan za Gospu Blaženu a jedan za Svetoga Nikolu ili drugog zaštitnika pojedinog mjesta. I kada se »turnjalo« išli su ti ljudi od turnja do turnja i kupili mošt za iste svrhe. Dio toga prikupljenog vina kasnije se prodavao i tim novcem kupovale sviće ili obavljali popravci u crkvi.

Na mnogim posjedima postojalo je stablo masline »za dušu«. Bilo je označeno križem i njegov plod ostavljan je za crkvu. Često su pojedinci pred smrt ostavljali takva stabla testamentom crkvi, a bilo je slučajeva da su neki ostavili i veliki dio posjeda, pa su njihovi nasljednici postajali sirotinja. Takva stabla brala su se za potrebe crkve. Bez nazočnosti ili naloga svećenikova nije se smjelo ništa brati, a sav urod nosio se njemu.

Za Badnji dan ili pred Božić nosilo se svećeniku svinjske noge a »potestatu« (načelniku) svinjski jezik, i to je bilo obavezno. Svećenik nije pojedincima htio obaviti vjenčanje ili pogreb ako mu to nisu dali. Bilo je slučajeva da svećenik nije htio pokopati siromaha pa čak nije dopuštao ni zvoniti za njega ako se nije našao netko tko će platiti za sprovod, pa je često selo plaćalo za siromaha.

Jednom godišnje davalo se *remeti* (zvonaru) za zvonjenje i to mu je bila plaća. Prilikom vjenčanja mladoženja je ostavljao nešto novaca ispod jastuka na kome kleče mladenci, i to je bilo za sakristana. Ako je umro netko tko nije bio član bratovštine, morali su njegovi posebno platiti remeti za zvonjenje i poslije sprovoda ga častiti jelom i pićem.

Više kazivača s gorčinom je naglasilo kako su svećenici znali govoriti da vjernici ne moraju raditi ono što svećenici rade, nego ono što oni govore da treba činiti. Jedan je kazivač rekao kako je kao mali dječak zatekao svećenika gdje na Veliki petak jede pečenu kokoš i kada ga je opomenuo da je post i da griješi, svećenik mu je odgovorio: »Što ide unutra nije grih, nego što ide van to je grih«.

DRUŠTVENE I EKONOMSKE PRILIKE PREMA USMENOM KAZIVANJU

O nekadašnjem životu rekao je kazivač Frane Defilipis iz Nerežišća:
»Prije prvoga svjetskog rata čovjek je živio tako kako danas ne bi držao

ni svoje blago. Bili su siromašni, zaduženi toliko da dugove nikako nisu mogli isplatiti, nadnice je gospodar određivao kako je htio, pa je bila minimalna zarada i time su imanja mnogih otišla na dražbu. Jedina hrana bila je palenta i bob, ali ni toga nije bilo dosta. Tako se dešavalo da bi djeca iskopala na putu, kojim mora proći žena kada od gospodara nosi hranu u polje težacima, jednu jamu i dobro je prikrili, pa kada bi ona tu stala svu je hranu prosula. Dok bi se ona išla potužiti gospodaru, djeca su već sa zemlje sve pokupila i pojela. U toj bijedi bilo je mnogo svađa i sukoba u selu, a pogotovu su bile česte svađe i tuče među pojedinim selima. Potukli bi se prilikom neke svečanosti noževima i kolcima, a sukob je bio toliko snažan da dvanaest žandara, koji su stajali u blizini, nisu se smjeli umiješati u spor i pokušati ga prekinuti«.

Dug je bio najveći neprijatelj seljaku koji je preko čitave godine uzimao robu od trgovca ili posuđivao od zeleniša, bojao se i upitati koliko je dužan, a nije znao pisati, pa mu je zeleniš upisivao kako je htio. Prilikom berbe seljak nije mogao isplatiti dugove. Sve više se zaduživao, dok mu na kraju nije palo pod dug čitavo imanje.

Veliki problem bila je opskrba vodom, jer nije bilo dovoljno ni cisterni u koje se skuplja kišnica, pa se često pila voda iz lokava.

Kuće su bile jednostavno građene, pokrivene kamenim pločama a imale su najčešće samo jednu prostoriju u kojoj se kuhalo i spavalo. Za spavanje su bili »kavaleti« sa daskama i na njima slamnica.

Hrana je bila jednostavna i bilo je mnogo siromašnih koji su oskuđevali u hrani. Govorilo se da je grijeh ne omrsiti se na Božić i Uskrs, pa kazivač Ivan Marinović iz Milne kaže da su mu pričali kako su siromašni posudili nož kojim je netko rezao meso da bi njime odrezali kruh i tako se omrsili. Težaci su rijetko mogli kupovati meso. Više kazivača naglasilo je da su siromasi uglavnom kupovali ovčju ili kozju glavu i drob. Neki su siromasi jeli kuhanu rodakvu, koja se samo posoli i malo zaulji. U Povoljima je kazivač ispričao kako se znalo skupiti nekoliko ljudi na obali i bacali su braveću glavu. Koji je uspio najdalje baciti glavu on ju je dobio, a svi ostali prikupe novac za nju i plate mesaru. Isto se činilo i s bakalaram, svi plaćaju, a odnosi ga onaj tko ga uspije najdalje baciti. Ta nadmetanja imala su uz društveno i natjecateljsko obilježje.

Kada su težaci išli u polje, nosili su komad domaćeg kruha i malo smokava, time se radilo sav dan, a za večeru je bila maneštra ili lazanje (domaća tjestenina), ili pak jelo od krumpira, graha i drugog povrća. Bilo je tako siromašnih kuća koje nisu mogle priskrbiti štogod mesa za ženu nakon poroda, pa su poslali nekoga u samostan ili bogatiju kuću da u *pinjaticu* isprosi malo juhe za roditelju. Tako su neki prosili za bolesnika. Bilo je dosta siromaha koji su svake subote dolazili bogatima pred kuće i tražili hrane i novca, a oni još siromašniji ili teško pokretni prosjaci stajali su uvijek kraj puta i skupljali milostinju.

Ako je netko zaklao svinju, onda je *bržolu* davao prijateljima, svećeniku, liječniku i rodbini pa je gotovo sve podijelio, a njemu su ostajali jedino pršuti koje je sušio na dimu. Pravilo se malo kobasica i *kulina*. Kulin je sličan krvavicama, ali se u nj dodaje pšenica, suho grožđe, prženi kruh, gariful, sjeme mravinca i kanela.

Sl. 5 Dagonjenje na magarcu »šume« (granja) za loženje. Donji Humac, 1969.
Snimio: Josip Miličević
Fototeka INU br. 4657.

Bio je problem i pribavljanje gnoja za vrtove i vinograde. Djeca, a i neki stariji, uzimali su vrećice i krtole te po putovima skupljali gnoj.

Iako su mnoga mjesta na moru, u prošlosti su se stanovnici rijetko kupali. Kazivači iz Pučišća su rekli da ima i danas žena, ne jako starih, koje se još nisu okupale u moru. Ako je to činila, onda se negdje sakrila da je netko ne vidi ili se kupala naveče. Žene su se kupale u haljinama do ispod koljena i s maramom na glavi. Bilo je sramota čak i po kući hodati bez čarapa.

Postojala je velika podvojenost bogatijih i siromašnijih obitelji, što se očitovao na plesu pa i u crkvi. Osnovni sadržaj romana Martina Kućina: »*Kuća u strani*« iz života na otoku Braču upravo je isticanje te podvojenosti bogatih i siromašnih i pokazivanje nemogućnosti sklapanja braka između bogatog mladića i siromašne djevojke.

Iako kazivač Stipe Ostojić (rođen 1884) iz Povalja smatra da je u prošlosti život bio mnogo teži nego danas, ali se ipak svuda po selu pjevalo, ljudi su sjedili pred kućama i razgovarali, dok je danas sva ta društvenost otpala, pa kako on naglašava: »Čovjek je postao svoj, a svakome tuđ«.

Kazivačica Lukrica Prugo, rođena 1905, iz Supetra ovako je opisala nekadašnje životne prilike:

»U staro vrime nije bilo dobro ko što je danas, ali više je bilo sloge, ljubavi. Čekali ste Božić da bi se bolje najeli, malo boljeg kruha, mesa. Mesa nije bilo svaki dan. Kad san nekad nosila kući meso, neki me je pita': 'Lukrica, što nosiš meso, oli ti je ko bolestan?, jer je zna da ja ne mogu kupit mesa. Eto, vidite kako je bilo pri; pri ni bilo lako. Gojila su se dica, morala san ići u polje po šumu, po brime i poč doli na rivu i onda svakoga molit: 'Gospojo, hoćete kupit brime?' Ako san prodala brime, jeman, ako nisan, neman ništa. Onda je bi' težak život. I ako je čovik ima ili vina ili štogod drugo, opet je bilo teško doć do novca.

Moj muž je umra u ratu i ostala san sa četvoro dice i onda san svaku borbu vodila. I ja san žena nepismena, koja nisan znala čitat ni pisat, a moju san dicu svu školovala vrićon i brimenon. Unutra je bilo svake vrsti drva. Dinar i po je bila jedna mala vrića i onda kupin dici pulente. Ako nisan prodala, bilo je teško. Grmilo je, kiša je padala i nisan mogla ić prodavat, a dica bi rekla: 'Mama moja, kako nimamo danas ništa?' Tako iz dana u dan, uvik smo gledali kako ćemo proć. I tako san odgojila moju dicu, sada su u Kanadu dva, jedan u Njemačku, mala mi je ovdi udana, muža san izgubila ko borca. Danas mi je, fala Bogu, lipo, ne mogu se potužit da mi je grubo. Danas iman svoju dicu da mi ništa ne fali na svitu, nego samo u Boga zdravlje.

Prodavali smo i buhač. Kad mi je bi muž živ, mi smo ga sadili i imali po dva, tri kvintala, ali kad ga više ni bilo, ni bila radna snaga koja radi, onda bimo išli di se ne obrađuje, našli dva, tri kila, pet, šest kili, onda smo bili kupili kruha. Onda smo prodavali kamomil i smij, onda se prodavala i brnistra. Buhač smo brali pa sušili i onda smo suhega prodavali. Prodavali smo samo cviet. Smij bimo bili prodavali zelen. To se bralo grm. Još smo brali brnistru. To su govorili da se radi od brnistre roba. Cvieće smo brali od nje, onda smo donosli kući i stavili na tendu da se osuši. Onda smo prodavali.

Prodavali smo zeje, koromač, dušicu, kostič. To je sve bilo divje. Išla bi vas dan da berem ti kostrič, koromač, dušicu i došla bin doma, i sist u dvorište i to čistit. Uvečer ga potopit, i oprat, i stavit na stol, na čistu dasku, da se suši, onda ujutro prodavat na kilo. Onda je bilo kilo jedan dinar. Tin smo živili, tin smo dicu odgajali. Išli smo na pijacu.

Išli smo tribit savuru, sitno kamenje, čistit temelj za gradit kuću. Išli smo u jedan dućan i rekli: »Daj mi librcu!« a librcu je pô kila, a pô librce, to je kvarat. Sada rećemo kvarat, a onda smo sve drukčije govorili.

Za nosit sablun i savuru bili su mašuri, drveni i gvozdeni mašuri. Bile su drveni bez ručice, a ne gvozdeni sa dvi ručice ka što su sada. Ja san nosila po vas dan vriću od pedeset kila iz rive doli do ove ulice gori, cemenat u vriće. U sva gornja sela na otoku ranije se prenosilo žito i sva ostala hrana na magarcima i konji-

ma. Žito, cement i salbun dovozili su brodom, pa onda prenosili na tovarima, a žene su u maštilima na glavi prenosile od luke do kuće salbun. Nisi se smila okrenut kad si nosila, jer gospodar odma pita što si se okrenula; valja ić samo naprid. Tako se po vas dan nosilo i onda navečer plaća, ono što bi se bilo zaradilo. Mi smo to zvali žurnata.

Sad imamo svi vodu u dvoru, a prije smo svi nosili vodu uru i pô. Uzeli bi maštil i napunili vodu u maštil i nosili na glavi, a u maštil stavili granu da se voda ne ljulja.

Naša dica nisu jili banane. Samo Dujmovići i Sinčići su bili bogati i oni su jili banane. Išlo se kupovat u Split. Moj muž je vas dan kopa sa motikon za deset dinari i kilo kukuruza. Kad se donese doma kukuruz mora se samlit, od toga kukuruza skuhan puru i napravin mu jednu malu pogaču da je moga nešto drugo pojist sa njin. To je bi kruh. Bi je mlin Sinčića. To je bi velik mlin, ali više ga nima. Na njemu se je mlila na veliko šenica, žito. To je bi' iz čitavega Brača, sva ova sela. Na primjer mi smo sadili šenicu brzorodnu, onda onu leću, sočivo. Onda je svaki težak ništa našo, po kvintal, po sto kili, ko pedeset, ko dvadeset kili onega graha, velikega graha. To je bi veliki grah da biste vi jeli, kad su bile one velike mlade mošnje, pa onda posolit, lešo pa jist. Onda je bilo i graha da bite bili stukli grah, fažol, šenicu i sve to skupa pomišat i slanetak i sve to jist, i to se zove sočivo. Svaka kuća je sijala žito. Svaki domaćin je ima nešto, a danas se ne sije. Kad smo školovali dicu, minjali smo knjige jedni drugima, onda ni bilo za kupit. Ti si meni dala ovu knjigu, ja san tebi dala ovu knjigu.

I ja mojoj dici sada pripovidan, mojoj unuki rečen: 'Dušo moja, kako je nan bilo!' Ona meni reče: 'Nona, uvik ti nama to pričaš, uvik to nama govoriš'. Ja ću uvik govorit, jer vidiš, ko se je rodio u bjedu, oti može ništo postić, a ko se u veliken raskošu, oti ne može ništa. To je uvik. Zato se uvik dici pripovida kako smo mi bili, kako smo mi borbu vodili«. (U govoru kazivačice miješa se književni jezik i dijalekt).

Kazivačica Mara Prugo, rođena 1895, pričala je o načinu prehrane u doba gladi: »Kad je bi prvi rat, ja se to ispominjen ko dite, onda je bi veli glad. A onda je bi u nas jedan poteštati. Muški su išli ća, nimaš ništa, ni kruha, a bi jedan magazin, a ti magazin je bi napunjen, e bora mi, a oni ne dadu. Onda Spliska, Škrip, Mirca, Humac, sva ova sela: 'Jeben van Boga!', kaže, muži su nan išli ća, a mi gladni doma!' Znae, žene razbile vrata; ko je bi jači i u traversu, ko rizi, ko drugo i napuni se. To je bilo dobro. Kad su došli jandarmi, a oni poteštati reče: 'A ća ćete, ko će proti gladu!'

Ni bilo u ono vrime kruha koliko se tilo, nego jedna škrinja, a u tu škrinju bi se bi zaklopi kruh, a mama je uvik držala ključ uza se.

Za vrime glada smo jili one ošjobodi i svakega vruga, artičoki i ošjobodi, oni mladi, pa one oskorušice, svake divjači, svega smo jili. Jili

smo legumine. To je ona pašta ča jako smrdi. Kad ste stavili u lonac, to je imalo neki posebni vonj, bite volili zemje se najist ili trave, nego te legumine. To je bilo ka guma. Ko je bi ribar, lovi je u moru, ali teško je bilo uloviti, znate. Ko je imo novac, mogo je sve kupiti. Dva dinara je bila litra vina, bilo je teško prodat, bilo je teško doći do novca».

B. OBIČAJI VEZANI UZ VAŽNIJE DOGAĐAJE U ŽIVOTU ČOVJEKA

ROĐENJE I UZGOJ DJETETA¹⁸

Postojala su u prošlosti različita vjerovanja i odredbe kojih se morala pridržavati trudnica, ali i njezina okolina u želji da rodi zdravo i lijepo dijete. Nastojalo se unaprijed znati i spol budućeg djeteta, pa se to nagađalo prema izgledu trudnice: ako ima širok trbuh rodit će muško a ako je izbočen, rodit će žensko dijete. Isto tako ako u licu »ne pogrubi« (dobiye pjege) rodit će muško, a ako pogrubi onda žensko.

Pazilo se da ne gleda nikakve ružne stvari, jer bi to moglo »nauditi« djetetu pa da se rodi sa nepoželjnim oznakama na koži. Naročito nije smjela vidjeti mrtvacu, niti sudjelovati u sprovodu, nije smjela vidjeti zmiju, zeca, miša, i nije smjela ubiti neku od tih životinja.

Poslije zalaska sunca ili poslije *zdravomarije* trudnica nije smjela izlaziti iz kuće, a ako je već morala, onda je valjalo da podigne traversu i njezine donje uglave zatakne oko pojasa na križ, da ne bi zle sile naškodile djetetu.

¹⁸ Podaci o narodnom životu i običajima prikupljeni su od kazivača u naseļljima: Bol, Donji Humac, Dubovica, Gornji Humac, Ložišća, Milna, Murvica, Nerežišća, Postira, Povelja, Pučišća, Selca, Supetar, Sumartin, Zastine. Kao što je na početku ovoga rada naglašeno, ne može se govoriti o naglašenim razlikama između pojedinih mjesta (iako pojedini kazivači pokušavaju naglasiti razliku ne samo u običajima nego i u naravi stanovnika pojedinih sela), pa nema razloga da u svim opisima običaja citiramo mjesto iz koga je donijet podatak. Uz to je autor ovog priloga usporedio svoje zapise s podacima iz susjednih područja, te na kraju gotov rukopis čitao starijim osobama u Vrsaru (kod Poreča) koji su doselili s Brača pa se još sjećaju podataka iz prošlosti. Autor se ovom prilikom zahvaljuje Andriji Pavišiću i Nikoli Bakoviću iz Vrsara kao i ostalim kazivačima iz toga mjesta koji su pridonijeli provjeravanju terenskih zapisa.

U listopadu 1951. godine došlo je sa Brača i iz Makarskog primorja 75 obitelji u Vrsar na napuštenu zemljišta i u prazne zgrade Vrsara. Uvjeti života tih došljaka bili su na početku veoma teški. Zemlja je poslije rata i odlaska Talijana bila zapuštena, zgrade u ruševnom stanju a nije bilo početnog kapitala ni mehanizacije za obradu zemlje. Ako je neki dolazeći s Brača doveo i tridesetak ovaca, već je to bio dobar kapital za početak gospodarenja. (Liječnik Škarić iz Postira upozoravao je ljude pri polasku u Istru da će tamo sve biti dobro, ali da će im, zbog slabe vode, jedino propadati zubi, pa mnogi danas govore da se to i obistinilo.) Neki doseljenici nisu mogli izdržati uvjete na početku boravka u Vrsaru, pa su se vratili kući, neki su otišli u Rijeku ili Kopar, pa je do 1973. ostalo još 9 obitelji iz Brača i 9 iz Makarske. Tu su im djeca odrasla i poženila se pa ih sada ima s porijeklom iz tih krajeva oko 90 osoba. S Brača su najviše došli stanovnici Nerežišća, Postira, Šknipa i Dola. U Vrsaru su dobili velike napuštene kuće (jedan ima kuću

Trudnica nije smjela preći preko konopa jer će dijete oko vrata imati znak konopa ili će mu se oko vrata omotati pupkovina i udaviti ga. Nije smjela nikada prekrížiti ruke preko trbuha jer bi i to naškodilo djetetu.

Ako trudnica poželi ili vidi neko jelo, a ne pojede ga i pri tome se uhvati rukom za bilo koji dio tijela, djetetu će na tom dijelu tijela izići »žeja« (želja) ili »maća«. Da bi to spriječila treba se rukom uhvatiti za stražnjicu. Neki kazivači i danas u to vjeruju pa govore kako je jedna trudnica vidjela da se pravi mošt i uhvatila se rukom za lice, pa je na djetetu bio znak boje mošta i uvijek je u vrijeme tiještenja grožđa jače pocrvenio. Zato su davali trudnici, ako je iznenada naišla negdje gdje se jede, od svakog jela po malo pa čak i od onih jela koja ona nije vidjela tom prilikom a ima ih u kući. Trudnica to nije smjela odbiti i morala je pokušati bar malo, jer i onome koji nije dao jelo trudnici mogla bi se desiti nevolja, pa da mu na oku nastane »jačmik«.

Žene su rađale u kući a u svakom selu postojala je neka vještija žena koja je pomagala pri porodu. U prijašnje doba ona je obavezno i nosila dijete na krštenje i za te usluge su joj davali nešto novaca. Rodilji se uvijek nastojala pripremiti kokošja juha. Ako su ukućani bili siromašni, onda su tražili od bogatijih, no u svakom slučaju nastojali su za tu priliku pribaviti kokoš.

Vjerovalo se da će biti sretno dijete ono koje se rodi »s bijelom mrežicom« ili »u košujici«, a znak sreće je ako ima negdje na glavi »zvizdu« (zavrnutu kosu). Govorilo se da su općenito otpornija djeca rođena zimi.

U blizini novorođenčeta, sve dok ga ne krste, stalno gori *lumin* radi zaštite od zlih duhova. Dok je u kući nekršteno dijete, ni ukućani ni gosti nisu smjeli poslije zalaska sunca ući normalno, nego su morali ući natraške, u rukama su morali imati bilo kakvu vatru, makar svjetiljku ili cigaretu. Muškarac je morao na zipku, do nogu djeteta, staviti svoju kapu. Neke su žene takve zakašnjele posjetioce škropile blagoslovljenom vodom ili nakadile upaljenom grančicom blagoslovljene masline, ili je taj morao prijeći preko upaljene grančice. Nekršteno dijete nije smjelo samo ostati u kući na Veliki petak da ne bi po njega došla vještica.

Ako umre nekršteno dijete, vjeruje se da ne ide ni u raj, ni u pakao nego u limb, gdje čuje pjesmu i veselje anđela, ali ne vidi Boga. Takvo dijete ne kopa se u groblje, nego izvan, gdje se pokapaju i samoubojice.

sa nekoliko katova i sam prostor za garažu iznosi oko 400 m²) pa su kad se počeo razvijati turizam, nekoliko godina nakon dolaska, počeli iznajmljivati sobe, a bili su i oslobođeni poreza prvih godina. Stoga nije čudno da neki od njih govore da im je ovdje bolje nego u Americi, da žive »bolje nego ikakav jugoslavenski ministar«. Mnogi od njih su sada u mogućnosti kupiti najskuplje i najmodernije traktore i automobile, ali i dalje redovito rade u kampanji (istarski izraz za polje kojeg su ovdje poprimili kao i mnoge druge izraze u govoru, ali su zadržali mnoga vjerovanja i neke običaje sa Brača). Da bi ilustrirao prilike današnjeg života, kazivač Andrija Pavišić je rekao da danas njegov unuk više pojede čokolade nego što je on kao dijete pojeo kruha.

Napomene i dopune kazivanja s Brača što su ih dali kazivači iz Vrsara uključene su u sve opise u ovom prilogu.

Dijete se krstilo obično tjedan nakon rođenja. Na krštenje ga je nosila babica, a pratila su je dva kuma i jedna kuma. To je isto bez obzira na spol djeteta, ali su nekada bili i samo kum i kuma. Kumovi babici plate za nošenje djeteta, a kada se vrate kući ukućani im pripreme objed, na koji dolazi i djetetova rodbina i donose darove djetetu i rodilji. Na kraju roditelji daju kumovima i babici nekoliko litara prošeka ili vina.

Kada žena rodi prvo dijete, nakon 40 dana odlazi prvi put u crkvu i svećenik je uvodi od crkvenih vrata do oltara.

Prema vjerovanju naroda malo dijete bilo je izloženo različitim opasnostima, a najviše urocima. Ureći dijete mogao je netko zato što ima »zle oči«, ali i netko tko dobronamjerno pohvali dijete. Zato se nikada nije smjelo za dijete reći: »Ajme meni, lipega diteta!« ili ga na sličan način s oduševljenjem pohvaliti, nego se pri tome moralo dodati: »Ne bud mu uroka« ili »Ne bud mu zla«.

Da bi se dijete zaštitilo od uroka ne samo prigodom prvog iznošenja iz kuće i nošenja na krštenje, nego i inače dok je maleno, žene su stavljale oko noge uzicu načinjenu od osušene braveće kože. U iste svrhe služile su i moći koje su se postavljale negdje pod odjeću ili pod pojas.

Sl. 6 Pogled na dio sela. Murvica, 1969.
Snimio: Josip Miličević
Fototeka INU br. 4739.

Sl. 7 Kazivačica i pjevačica Jela Papić. Sl. 8 »Kaštel« — dio sela Nerežišća, 1969.
Murvica, 1969.
Snimio: Josip Miličević
Fototeka INU br. 4659.

Bile su zašivene u mali *kušin* ili kesicu od svile i unutra su stavljale žene: tri zrna pšenice, blagoslovljene masline i komadić svijeće *stanice* blagoslovljene na Cvjetnicu, ili: komadić božićnog kruha, malo tamjana, komadić od svijeće »trojice«, malo slame od Betlehema iz crkve, medalju nekog sveca ili Gospe itd. Neke su majke znale čak noću otići u crkvu i otkinuti po komadić od svake tri svijeće zvane trojica, koja se inače nosi u procesiji kada se ide blagoslivljati polja, te komadić od svijeće *stanice* i to zamotati u krpu pa da dijete nosi protiv uroka. Neki su djeci vješali te moći u kesici od crvena platna. Negdje se to zove *onjušić*. Uz to su neka djeca imala i *škapulare*, a to je slika nekog sveca ušivena u platno. Bogatijoj djeci stavljali su pojas sa nekoliko komada *žabica* (vrsta morskog spužića) i morskog mjeseca, a svaki komad bio je okovan srebrom. Na pojasu je bilo obično takvih pet komada. Ako je i pored svih tih sredstava protiv uroka dijete nemirno ili slabo napreduje, nosili su ga kod neke babe da utvrdi ima li uroke, a te su uroke kod djeteta otklanjali kao i kod odraslih: s pomoću ugljena i vode.

Tko prvi put vidi dijete stavi mu pod jastuk ili pod povoj oko pojasa nešto novca po mogućnosti stranog. Ipak dijete su nerado pokazivali

stranim osobama, a ako je koja žena pohvalila ljepotu djeteta, a da nije rekla: »Dobra srića, lipo vam dite, ne bud mu zla!«, onda su roditelji u sebi potihom rekli: »Tebi govno pod nos!« da bi spriječili uroke.

Ako je netko od ukućana išao na sprovod, onda je domaćica pripremila malo žerave i komadić od svijeće što je na Veliki petak gorjela u crkvi pred Kristovim grobom. To je nastojala imati svaka obitelj. Odlomi se komadić te svijeće i baci na oganj skupa s nekoliko grančica »palme« (blagoslovljene masline), pa je onaj tko je došao sa sprovoda morao preko toga prijeći tri puta i tek tada je smio ući u kuću u kojoj je malo dijete. Međutim, neke obitelji su to radile i kada nisu imale male djece u kući.

Pazilo se da se dječje pelene ne suše vani poslije zalaska sunca. Ako su ostale, treba ih sutra ponovo staviti na sunce, iako su možda već suhe, ili ih prevući preko ognja tri puta. To se čini zato da »višćice ne ustrave dite«. »Stravina« je u djeteta onda kada ono ima zelenu stolicu.

Umjesto cucle ili ćućina prije se djetetu davala krpica u koju se stavljalo tucana šećera.

Vjerovalo se da dijete neće rasti ako netko prekorači ili preskoči preko njega, pa se on morao vratiti i preskočiti unazad. Ako je djetetu otpao zub, stavljao ga je pod jastuk i roditelji bi mu za nj stavljali neki dar, pa rekli da mu je miš donio za zub. S djetetom su se šalili, kada mu ispadne zub, da je sigurno spavalo s babom pa mu je zato ispao zub.

Bilo je dosta siromašne djece koja su za prvu pričest posuđivala odjeću i cipele, a kada je župnik prvopričesnike častio bijelom kavom, to je, prema kazivanjima, nekima bilo prvi put u životu da je piju.

ŽENIDBENI OBIČAJI I VJEROVANJA

Stariji kazivači pričaju da su u prošlosti roditelji određivali za koga će se udati ili kime će se oženiti njihovo dijete. Ponekad se dešavalo da se mladi nisu ni poznavali, a po odluci roditelja sklapali su brak. No ipak u mnogo slučajeva i u prošlosti poštivala se volja mladenaca. Jedino je bilo poteškoća i nemogućnosti sklapanja braka ako je jedno potjecalo iz vrlo bogate, a drugo iz siromašne obitelji.

Djevojke su se i u prošlosti udavale u različitoj dobi (od 15 do 28 godina) dok su muškarcima, u većini slučajeva, prije braka nastojali završiti vojsku (što je trajalo po nekoliko godina) i osigurati neka materijalna sredstva za novi život radom u Americi i slično, pa su se ženili u kasnijoj dobi (od 25 do 35 godina). Djevojka nije imala pravo nasljedstva iz obiteljske kuće, nasljeđivali su samo sinovi, pa je u prošlosti bilo i slučajeva da se koji od braće ne bi ženio da se posjed ne bi dijelio.

Kazivači naglašavaju da je u staro vrijeme rijetko koja djevojka imala odnose s mladićem, da je to bila velika sramota i da bi joj zbog toga mladež pjevala svakojake pjesme. Ako se udala za istoga mladića, onda je bilo sve u redu, a ako se nije udala, dijete rođeno izvan braka zvalo se mulac ako je muško, a mulica ako je žensko. Međutim, iz matičnih knjiga iz prošlosti dobivaju se drugi podaci. Tako je u matičnoj knjizi iz

Dola u razdoblju 1889—1896. godine od 180 djece za 9 od njih u knjizi upisana napomena da su pozakonjeni i da otac izjavljuje javno pred svjedocima da je on otac upisanog djeteta, »akoprem se rodio prvo navršenih šest (6) mjeseci nakon ženitbe«. U matičnoj knjizi Škripa u razdoblju 1864—1873. rođeno 18 djece, a od toga troje je pozakonjeno kao u Dolu. U Postirama su zabilježena dva takva slučaja na 360 rođene djece. Teško je doći do svih tih podataka iz prošlosti, pa ne možemo dati pouzdaniji statistički pregled o toj pojavi.

Obično su se mladić i djevojka potajno zabavljali a prvi put su znak njihove veze pokazivali prilikom neke svečanosti (npr. Vele Gospe) ili godišnje svetkovine toga mjesta. Poslije toga mladić je trebao djevojci kupiti neki zlatni predmet, lančić, prsten ili naušnice, da time potvrdi njihovu vezu. Ako su odlučili da se vjenčaju, onda to svatko od njih kaže svojim roditeljima. Često roditelji odgovaraju pa kažu: »Šta će ti on, nije za tebe« i slično, ali se s vremenom pomire s odlukom svoga djeteta. Prije takva dogovora s roditeljima i prije zaruka mladić je smio doprati djevojku do kuće, ali nije dolazio u kuću. Poslije zaruka dolazio je i u kuću i bio s djevojkom, ali u nazočnosti njezinih roditelja, no gotovo nikada nisu ti posjeti i sastanci bili petkom zbog vjerovanja da petak nije sretan dan.

Djevojke i mladići nastojali su različitim čaranjem doznati nešto o izgledu i zanimanju budućeg bračnog druga, takva su čaranja bila najviše vezana uz blagdan svetog Ivana, a o tome će biti govora pri opisu godišnjih običaja. U Postirama je zabilježeno da je mladić djevojci ili djevojka mladiću u koga je zaljubljena nastojala prvog svibnja dati kocku šećera ili bombon u koji metne malo svoje krvi (ubode se u prst) da bi se i on u nju zaljubio, a u romanu Martina Kukučina spominje se kako majka odlazi vračari ne bi li ona udesila da se u njezinu siromašnu kćerku zaljubi bogati mladić.¹⁹

Kada su se mladić i djevojka odlučili na vjenčanje, onda je to ona rekla svojim roditeljima i najavila da će mladić doći na zaruke. Najviše se dolazilo subotom, moglo je i u neke druge dane, ali nikako u petak jer se smatralo da je to nesretan dan. Govorilo se da mladić dolazi djevojinim roditeljima »na pitanje« ili »na zaruku«. Mladić je obično dolazio s dvojicom ili trojicom muškaraca iz bližega roda ili s roditeljima, a ako su mladić i djevojka iz istoga sela, onda je to bilo jednostavnije i ponekad je riješeno samo tako da je mladić djevojci dao prsten.

Djevojinu roditelji znaju da će doći prosci te pripreme večeru i piće. Jedino u Milni kazivači su rekli da su prosci tom prilikom nailazili na zatvorena vrata, da su ih domaći ispitivali tko su i odakle su, pa tek nakon šaljivog dijaloga puštali u kuću. Vjerojatno je to posljedica zaboravljanja običaja, jer se inače takav dijalog vodi tek kada svatovi dolaze po mladenku.

Nakon večere i pića gotovo redovit je slučaj da djevojku prosi mladićev otac, a ako je umro otac, onda mladićev stric. Kad djevojinu roditelji daju svoj pristanak, onda mladić daje djevojci prsten. Ako je bogat

¹⁹ Kukučin, n. d., str. 293.

tom prilikom joj daje samo »zlato«, neki nakit od zlata, a tek drugi put se priredi veće slavlje kao zaruke i tada joj daje prsten. Ako je mladić siromašan, onda nije davao prsten na prošnji nego tek na vjenčanju, a neki ni tada. U slučaju da se zaruke prekidaju djevojinom krivnjom, dužna je vratiti zlato mladiću, a ako je njegova krivnja, onda on nema pravo tražiti nazad taj poklon. Prilikom prošnje mladić ili njegovi roditelji davali su neke darove djevojinim roditeljima, a najčešće su to bili odjevni predmeti (košulje, marame za glavu itd.). Prilikom zaruka dogovarao se i dan vjenčanja, ako se ono predviđalo uskoro, no češći je slučaj bio da su se mladić i djevojka vjenčavali tek poslije dužeg vremena i nakon pripremanja dote i osiguravanja sredstava za nov život, pa je to znalo potrajati i po nekoliko godina. U Sumartinu je kazivač naglasio da je mladić morao prije vjenčanja posaditi nekoliko stabala maslina ili višanja te nekoliko čokota vinograda.

Neki mladići ženili su se djevojkama s Hvara i s drugih otoka, pa je u tom slučaju obred nešto izmijenjen. »Proloncija« se obavlja samo u njezinu mjestu, tamo se i vjenčavalo, na vjenčanje je uz mladića išla samo bliža rodbina i kumovi, a u mjestu mladoženje bio je samo trajtamenat.

Najviše se ženilo ujesen nakon dovršenja berbe, uglavnom oko Svete Kate (25. 11), u Adventu (kroz četiri tjedna prije Božića) nije se smjelo ženiti, a onda se opet mnogo parova vjenčavalo u pokladno doba.

Kada su se mladić i djevojka odlučili vjenčati, odlazili su svećeniku najaviti vjenčanje i onda su u toku tri nedjelje na »velikoj« misi bile »proloncije« (svećenik je nakon propovijedi najavljavao vjenčanje i pitao vjernike znaju li neku zapreku za sklapanje toga braka). Zatim je svećenik mladima davao poduku iz vjeronauka i ispitivao ih, te su se morali ispovijediti prije vjenčanja, a često su to činili i na dan vjenčanja ujutro, ako su se vjenčavali poslije podne.

U *žežinj* vjenčanja prenosila se djevojinina *dota* u mladićevu kuću. Ako je vjenčanje bilo u subotu, onda se *dota* prenosila u četvrtak, jer se vjerovalo da petak donosi nesreću, pa se toga dana nije smjelo započinjati nikakav posao. Ako se *dota* prenosila iz drugog sela, onda se to činilo na konjima. Ako su mladenci iz istog sela, *dotu* su obično prenosili ukućani i djevojčine prijateljice u *košarama* ili u škrinjama, ako je djevojka bogatija. U mladoženjinoj kući se to raspoređuje u sobi da susjedi i prijatelji mogu gledati šta je mlada poslala.

Uoči vjenčanja ili na dan vjenčanja ujutro rodbina i prijatelji donosili su djevojinom i mladićevoj kući hranu i piće da bi im olakšali pripreme pira. Donosilo se najviše torte i druge slatkiše, prošek i vino. Danas se to manje donosi, ali se zato daju kudikamo vredniji darovi mladencima: različite servise, pribor iz kućanstva, posteljenu itd. pa mnogima gotovo i nije potrebno bilo što kupiti za domaćinstvo.

U većini sela vjenčanje je bilo u ponedjeljak, a kazivači iz Pučišća objasnili su da je to bilo stoga što je svećenik tražio od vjernika da obavezno sudjeluju u nedjeljnoj misi, a ako je vjenčanje u subotu poslije podne i slavlje cijelu noć, onda nije sigurno da bi svatovi došli u nedjelju

ujutro u crkvu. Zato je pojedine parove vjenčavao subotom tek ako mu obećaju da će sutra doći u crkvu.

Vjenčavalo se i na druge dane, naročito na neke blagdane, ali petkom nikada, pa makar da je bio blagdan. Na Bolu kazivač naglašava da je vjenčanje najčešće bilo subotom, u Poveljima utorkom, a u Sumartinu nedjeljom. (U susjednom primorskom području i na Hvaru vjenčanja su se većinom obavljala ponedjeljkom). Ako se ženilo ponedjeljkom popodne, onda je dogovorena posebna misa za nekoliko dana ili u iduću nedjelju, i to je bila »vjenčana misa«. Smatralo se velikim grijehom ne slušati tu misu. U novije vrijeme vjenčanje je uglavnom subotom.

Vjenčanje je bilo prije podne ili poslije podne ovisno o dogovoru mladenaca (ili su siromašniji nastojali popodnevnim vjenčanjem smanjiti troškove gozbe, jer nije priređivan ručak kod mladenke). Ipak, bez obzira na to koliko je tko siromašan, uvijek se nastojalo prirediti što bolji »pir« (gozbu), a upravo su u tome pomagali susjedi i rodbina svojim darovima.

U mladoženjinoj kući ujutro se skupe rodbina i prijatelji koji će sudjelovati u svadbi. Oni su »svača« ili »pironi«. Već odavno nestale su pojedine svatovske funkcije. Kazivači tako naglašavaju da je do prvoga svjetskog rata obavezno bio barjaktar, a čak su se razlikovali pripadnici pojedinih političkih stranaka jer su i u svatovima nosili barjake svoje stranke (jugoslavensku ili hrvatsku). Ako se i nije zastava nosila u svatovima, ipak se postavljala na nevjestinu kuću i uz to se kuća kitila vijencima od cvijeća, no poslije prvoga svjetskoga rata i to se manje činilo. Funkcija kuma ostala je i danas kao i u prošlosti. Svako od mladenaca ima svoga kuma, a čest je slučaj da mladoženja ima dva kuma a nevjestu dvije kume. U prošlosti je postojao i stari svat, ali većina kazivača naglašava da odavno ta funkcija u svadbi ne postoji. Početkom ovog stoljeća Kukučin potvrđuje postojanje starog svata,²⁰ a kazivači u Gornjem Humcu govore da je uvijek postojao, dapače nekada i po dva stara svata uz kuma i da se pojavljuje i na sadašnjim svadbama. Kazivači iz toga mjesta tvrde da je u Nerežišćima u posljednjih sedam godina samo jednom postojao stari svat a u Pučišćima i Dračevici ne postoji, ali je i tamo u prošlosti postojao. Dakle, ipak se ne radi o zamjeni imena za funkciju kuma, nego je to posebna funkcija. Uloga starog svata u Gornjem Humcu je da »privatno« svatove iz kuće u crkvu i nazad, on je uvijek išao prvi u svadbenoj povorci, u crkvi kao i kum stoji sa strane mladenaca, a za stolom prilikom gozbe ima počasno mjesto u pročelju.

Mladoženja, dakle, sa svojim svatovima, njih dvadeset do trideset, odlazi po *nevisticu* njezinoj kući. Ulaze u kuću, a nitko se ne sjeća da je bilo skrivanja mladenke. Malo ih ukućani počaste pićem i slatkišima, to je samo tratamenat, ponekad i ne sjednu, te s mladenkom odlaze u crkvu na vjenčanje. Do crkve svaki od mladenaca ide između svojih kumova a iz crkve se vraćaju zajedno, mladenka drži mladoženju ispod ruke. Mlادنkini roditelji u nekim mjestima ne idu na vjenčanje u crkvu, a također ne odlaze naveče na pir u mladoženje, nego idu u posjet druge

²⁰ Kukučin, n. d., str. 175.

nedjelje. Mladenka je nastojala da bude obučena u bijelo i da ima na glavi *krunu* a nosila ju je samo ako je bila nevinna. Ako je očekivala dijete nije ju stavljala na glavu. U prošlosti je bilo prilično siromašnih koji su čak za vjenčanje posuđivali odjeću i obuću. Kada svatovi prolaze mjestom, onda su pucali iz lovačkih i drugih pušaka i pištolja, pa čak i iz *dalamuna*. Na prolasku kroz selo s prozora ili ulaznih vratiju ljudi su ih posipali cvijećem, rižom, pšenicom i bombonima. Pred kućama su ih dočekivale domaćice pladnjevima s prošekom, suhim smokvama i bademima. Svatovi bacaju djeci bombone. Ljudi usput čestitaju mladoženji i mladenki i ljube se s njima. Svatovi nastoje uvijek otići u crkvu na vjenčanje jednim putem a vratiti se drugim i tako običi cijelo selo.

Kada je završen u crkvi obred vjenčanja, mladoženja ostavi pod jastuk na kome su klečali nešto novaca za crkvenjaka, a onda odlaze u sakristiju da mladenci potpišu vjenčanicu, te namire pristojbu svećeniku. Svećenika pozivaju na tratamenat kod nevjeste. Na izlasku iz crkve dočekuju ih prijatelji i rodbina te ih posipaju *cukarinima* a i netko od svatova baca prisutnoj djeci bombone. U prošlosti su se djeca otimala za te bombone a danas se više neće sagnuti, nego samo za kovani novac i to onaj vredniji. Kukućin spominje da su mladence na izlasku iz crkve čekali mjesni prosjaci, pregradili im ulicu, čekajući *karitad, almužinu*.²¹

Poslije toga odlaze nevjestinoj kući na obid ili samo na trajtamenat ako je vjenčanje bilo poslije podne. Kada dođu, na kućnom pragu ih dočekuje nevjestina majka ili otac, oni kleknu na pripremljeni kušin, poškropi ih blagoslovljenom vodom »palmom« od Cvjetnice i moli nad njima. Obično oni tom prilikom traže oprost, roditelji im daju oprost i požele sreću, požele im zdravlje i blagostanje u novom životu te im naredaju čitav niz najboljih želja, a na kraju im se preporučaju, posebno svojoj kćerki, da ne zaboravi ni svoje roditelje i da ih ne napusti kada budu stari i nemoćni. Konačno kažu otprilike ovako: »Mi vam opraštamo i neka vam Bog oprost! Želimo vam da budete sretni u svom rodu i porodu«. Tada posipaju mladence cvijećem, bombonima i novcem. Mladenci ustaju, ljube se sa roditeljima, a onda ulaze u kuću. Cijelim putem svatove prati sviranje i pjesma. Postojale su različite svadbene pjesme, ali su mnoge kazivači već zaboravili. Kada su sjedili u kući, onda su se pjevali najviše *brindiži* kao na primjer:

Bio sam na vodi
zvali su se zdenci,
nek u zdravlju piju
sad naši mladenci.

ili: Ovo nije vino,
nego je rakija,
da ste mi zdravo
cila kumpanija.

²¹ Martin Kukućin, *Dielo VII, Bračské motivy*, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatury, Bratislava 1960, pripovijest »Svadba«, str. 66.

Iza toga svi pjevaju i ovu zdravicu:

Živili, živili,
mnogo lita sretni bili, bili,
mnogo lita živili.
Koliko kapi, toliko lit',
Bog im dao sritan vik,
da popiju trista čaš,
jema novac ki će plaćat,
duraj ga, duraj ga,
sve do dana bilega. (Postira)

Zatim se nastavi nazivati svakome drugi brindiž, nazdravljati svakome za stolom i pri tome se improviziraju novi stihovi i nastoji uvijek našaliti na nečiji račun. Gotovo redovito svuda se pjevala i svadbena pjesma »Rodila loza grozda dva« kao i druge pjesme.

Nakon toga svatovi odlaze na *bal* a putem ih prati harmonikaš. U prošlosti se neprestano pucalo iz pušaka, kuda god su išli, a sada se puca samo kada se vraćaju iz crkve. Na ples se ranije odlazilo u neke veće privatne kuće, a sada u gostionicu ili dvoranu. Plesali su se različiti plesovi, a prvi ples obično je mladenka plesala sa kumom, a mladoženja sa nevjestinom sestrom ili nekom njezinom bližom rodicom. Na plesu se ne ostaje dugo vremena i onda se odlazi mladoženjinoj kući. Jedino ako su već prije bili kod mladoženjine kuće, onda ostaju na plesu do kasne večeri.

Kada su svatovi dolazili pred mladoženjinu kuću, pjevala se pjesma:

Vodimo vam nevicu
di ćemo vam s njon?
— U (Matije Žuljevića),
u poštenu dvor.

Bio je i pripjev:

Rože moja, rože moja
i viola, rože rumena. (Murvica)

Na pragu mladence dočekuju mladoženjini roditelji, pozdrave se i poljube s njima, mladenci kleknu na jastuk postavljen na kućnom pragu pa ih majka ili otac mladoženjin pita: »Tko ste vi i zašto ste došli? Koja si ti, šta hoćeš?« ili: »Šta ste donili?« Nevjesta odgovara: »Mir« ili: »Ja sam vaša nevjesta, želim doći u vašu kuću i molim da me blagoslovite«. Roditelj odgovara: »Neka te Bog blagoslovi, sklad, mir i ljubav u ovoj kući neka vlada, da biš bila podložna roditeljima i mužu. Mir u kući ovoj!« ili: »Kako ste ga donili, tako ćete ga i uživati«. Uz blagoslov roditelji još daju savjete mladencima da žive u slozi i da se poštuju, zatim ih posipaju cvijećem, pšenicom i bombonima. Svatovi ulaze u kuću, nastavljaju se slaviti, odlaze na ples do večere, ako su ranije stigli. I u mladoženjinu kuću mještani su donosili darove, najviše torte, predavali su to ukućanima, ali nisu ostajali na slavlju, nego samo oni koji su pozvani. Posebno u Nerežišćima i Dračevici donose darove svi i pozvani i nepozvani na svadbu. To je uglavnom bilo jelo i piće za svatovsku gozbu. Za

uzvrat im svakome ukućani vrata trajtamenat, tj. pošalju im slatkiša. Mještani su toliko pomagali mladence da se čak dešavalo, ako se udavala siromašna djevojka, da su joj davali i predmete za dotu.

Nakon završetka plesa u mladoženjinoj kući je večera i onda je pir koji traje do zore. I u prošlosti kao i danas pir traje jednu noć i onda se svatovi razilaze. Na večeri bude po pedesetak osoba, jede se, pije, svira i pjeva. (Pir je postao sinonim za obilatu svečanu gozbu prilikom krštenja, prve pričesti ili kad mladomisnik ima prvu »mladu« misu).

Na večeri kao predjelo dolazi pršut i sir, a onda se donosi juha, zatim rižoto, kuhano meso, »lešo«, slatkiši, bijelo i crno vino i prošek. Rakija se nije pila. A onda, kada na stol treba doći pečeno janje, redovito se peče jedno ili dvoje janjadi, dolaze u kuću trojica ili četvorica mladića koji znaju pjevati veras. Veras je zapravo vrsta serenade koju često pjevaju mladići djevojkama pod prozorima. Harmonikaš iziđe pred njih, doprati ih u kuću i svira dok oni pjevaju:

Svima dobro veče
(koj' ste u ovom piru,
vazda hvalte Boga
i živite u miru.

Mlada nevistice,
poklon ti dajemo,
svemu rodu diko,
svi se radujemo.

Od majke vas prosili
poštenjem tolikim,
sad su vas doveli
s veseljem velikim.

Gospodine Bože,
sad ću vas moliti,

od srca poroda
da budu imali.

Na prvom rođenju
mladu nevicu,
koja će vam zibat
ostalu dićicu.

Na drugom rođenju
mladog mornarića (ili: težačića)
koji će vam biti
u starost hranića.

Na trećem rođenju
popa redovnika
koji će vam biti
svemu rodu dika.

Kazivač se nije sjetio daljega teksta. Kad otpjevaju tu pjesmu, mladići ulaze u kuću i za njih je posebno servirana pečena janjetina, slatkiši i prošek.

Ako je svadba u vrijeme poklada, onda na pir dolaze i maškare, uglavnom prijatelji i poznati, pa i oni malo zabavljaju goste.

Prije ponoći mladenka je dijelila darove. Za djecu je donijela slatkiše, svekru košulju, svekrvi pregaču i tako je sve ukućane darivala odjevnim predmetima. Posebno je kumu darivala košulju. Tom prilikom i neki su svatovi darivali mladenku kućnim potrepštinama. Nakon toga se pije i veseli do zore a jedino stariji oko ponoći odlaze na spavanje.

Kada su mladenci odlazili na spavanje, svatovi su galamili, lupali i dovikivali: »Skoči Ivo (ili drugo ime), velika je strana, neka od vas dvoje skoči troje!« Izvodile su se i različite šale, koješta su stavljali mla-

dencima u krevet, bili su i neki postupci protiv uroka, a među ostalim stavljalo se mladoženji u postelju kora od jajeta.

Ako su na slavlju bili i neki »furešti« — gosti iz drugih mjesta, onda je sutradan nevjesta pomagala kuhati za njih ručak i kao nova domaćica donosila je jelo na stol. Ujutro se nevjestinim roditeljima i rodbini slalo mesa, slatkiša i ostale hrane i pića.

U Gornjem Humcu i u nekim selima u sredini Brača izlagala se ujutro plahta da bi se vidjelo da je djevojka bila nevina, kako to tvrde kazivači iz Povalja, dok se to u mjestima uz more nije činilo. U Pučišćima su kazivači rekli da je osam dana nakon vjenčanja bio zatvoren prozor na kući ako je djevojka bila nevina, no obično se prikrivala istina pa nijedna nije otvarala prozor.

Osam dana nakon vjenčanja mladenci odlaze u posjet nevjestinim roditeljima, a iduće nedjelje oni njima uzvrate posjet. Za te posjete ne postoji poseban naziv, nego se kaže da ih »gredu pohodit«.

Rodbinski nazivi nisu mnogobrojni. Mladoženji su nevjestini roditelji *tast* ili *punac* i *punica* a sestra i brat su *kunjad* i *kunjada*. Nevjesti su mladoženjini roditelji *sekar* i *sekrva*, a braća i sestre *kunjadi* i *kunjade*. Međutim, najčešće muž ženine, a žena muževe roditelje jednostavno naziva kao i on mama, tata, *ćaća*, *pape*. Naziv za kuma u prošlosti bio je *kumpor*.

Kada se rodi prvo dijete, punica je davala dar u novcu ili zlatu i uz to zipku i opremu. Ako je žena brzo rodila, bila je dobra, a za nerotkinju se govorilo da je *šćirkinja* i »Ča je uze šćirkinju«?

U prošlosti je žena muža oslovljavala sa vi, kao i djeca roditelje. Žena je muža smatrala svojim gospodarem. U prijašnje doba u obiteljima je bilo mnogo djece, pa je često bilo u jednoj obitelji i 10—14 djece. Braćani su se rjeđe ženili djevojkama izvan otoka. I žene koje su se udale iz drugog mjesta na otoku nosile su nadimak po tom mjestu, na primjer: Mare Boljanka (iz Bola).

Ako se udavala djevojka koja je već rodila ili očekuje dijete, prije vjenčanja su joj mladići lupali oko kuće i dovikivali pogrдне riječi.

Ženidba udovca ili udovice

Još i sada je održan običaj, ali mnogo manje nego u prijašnje doba, da se priređuje *batarela* kada se ženi udovac ili udaje udovica. Ako se udavala udovica, govorilo se: »Tko uzme udovicu, jarac je za polovicu«. Čim seoski mladići doznaju da će se ženiti udovac, makar i mjesec dana ranije, počinju svakodnevno u blizini njegove kuće trubiti, lupati praznim kantama i slično. Lupali su i danju a najviše naveče i kasno noću. Uz to su mu nekada stavili pred vrata krepanu mačku ili magare, zamazali ključaonicu zemljom ili nečim da ne može otključati, stavljali mu po putu draču i druge prepreke da ne može proći. Stoga se i danas neki udovci žene bez najave i izvan svoga mjesta da bi to izbjegli. Neki su udovci znali čašćenjem udobrovoljiti mladiće da prestanu to činiti, ali je bilo

i tragičnih posljedica. Tako je jednom udovcu neki mladić nakon vjenčanja naslonio rog na rame i trubio, a udovac mu je oteo rog, udario ga njime po glavi te na mjestu ubio. U Nerežišćima se 1969. godine ženio udovac od 73 godine s udavačom starom 61 godinu. Čim su mladići počeli lupati i on je uzeo kotlić i lupao, pozvao mladiće kući »na bičerin« i oni su prestali. Naročito su prilikom svadbe mladići nastojali da nešto podvale udovcu, pa su mu znali obijeliti konja na kome je došao da ga nije znao prepoznati, ili se desilo da su udovca posuli brašnom kada je izlazio iz crkve umjesto cvijećem i bombonima.

OBIČAJI I VJEROVANJA UZ SMRT I POGREB

Kod umirućeg stalno neko bude i pazi da u momentu umiranja upali »lumin«, te da mu zaklopi oči. Obavezno su pozivali svećenika da bi dao umirućem posljednju pomast. Pamuk kojim je svećenik pomazao bolesnika morao se spaliti, a voda u kojoj je oprao ruke morala se izliti negdje izvan puta, kuda nitko ne prolazi. Danas su već zaboravljena stara vjerovanja, a Kukućin u »*Kući u strani*« spominje vjerovanje da čovjek rođen u »košuljici« nije mogao umrijeti dok mu nisu pronašli tu košuljicu. Mučio se nekoliko dana, primio i posljednju pomast, ali je umro tek kada su pronašli »stari rupčić sa žutim cvjetovima i u njemu komadić kožice«.²² Umirućega rodbina i prisutni mole za oprost ako su mu što za života krivo načinili i traže od njega blagoslov.

Pokojnika odmah nakon smrti uredi i opreme, obuku mu svečano odijelo, ruke prekriže na prsima i oko njih stave krunicu, a ako je mladić ili djevojka stave im ruke niz bokove. Mrtvac je ležao u kući na daskama stavljenim između stolica, pod glavom je imao »kušin« ispunjen bršljanom, a zamotan je plahtom, pa su ga i pokopali u plahiti i na tom jastuku, ako je pokop u zajedničkoj grobnici. U privatnim kamenim grobnicama mrtvacu ukapaju s lijesom.

Ako je preminuo noću, onda se njegova smrt najavljuje brecajem velikog zvona tek ujutro, poslije zvonjenja »zdravomarije«, a ako je umro danju, onda se zvoni čim se to javi zvonaru. Prilikom najavljivanja smrti zvono prvo zvoni o onda »breca« ili »slavi« — ne povlači se konopcem, nego se zvonar popne do zvona pa rukom pomiče klatno i udara po zvonu. U mnogim selima se za to zvonjenje kaže da zvono »slavi«. Ako zvoni po slavi veliko zvono (ili »muško zvono«). znak je da je umro muškarac, a ako zvoni i slavi malo ili »žensko zvono«, umrla je ženska. Za svećenika ili ugledne ličnosti zvoni se svim zvonima. Za dijete se ne zvoni nego samo slavi i to za muško dijete slavi muško zvono, a za žensko dijete slavi žensko zvono. Kada suseljni čuju zvono, križaju se i mole očenaš za pokojnika i dodaju: »Pokoj vični daruj mu, Gospodine!« Odmah po danu obilaze pokojnika a posebno naveče dolaze da ga čuvaju cijelu noć. Kraj pokojnika gori svijeća blagoslovljena na blagdan Kandalore (2. veljače), na stalku je čaša ili posuda sa blagoslovljenom grančicom masline pa svi posjetioci pri ulasku u kuću mole za pokojnika i škrepe ga

²² Kukućin, v. bilj. 6., str. 360.

vodom. Ukućani pripreme piće za one koji će čuvati mrtvacu cijelu noć, pa katkad domaći odlaze na spavanje a gosti čuvaju, igraju karte ili pričaju te je često tom prilikom bilo dosta šala i dosjetaka.

Kazivač iz Nerežišća kaže da su u prošlosti mrtvacu držali i do tri dana u kući ako je to bilo za hladna vremena da bi se ustanovilo je li pokojnik stvarno mrtav. Događalo se da je nekad nastupila samo prividna smrt, pa su takvoga pokopali i zvonar je čuo da se nešto iz groba javlja, ali od straha nikome ništa nije rekao. Tek kada su u taj grob pokapali drugoga mrtvacu, vidjeli su da je kostur u drukčijem položaju nego je ostavljen.

Ako je kuća malena, a u njoj mnogo ukućana, onda se pokojnika nije čuvalo u kući nego u kućici na groblju. Dok je bio pokojnik u kući, nije se mela kuća jer se vjerovalo da će u tom slučaju još netko umrijeti iz te kuće. U kući se ništa ne kuha, osim kakva napitka, a ukućanima hranu pripreme susjedi. Na kući se zatvore kapci na prozorima i ostaju zatvoreni ili samo pritivoreni osam ili mjesec dana za starije a za mlade i do godinu dana. U prošlosti se na kuću stavljao *štrap* (komad crnog platna ili vrpce dugačak oko jedan metar) kao znak da je u kući pokojnik. Sada se to rijetko čini. Ukućani odmah oblače crninu i nose je godinu ili više, ovisno o srodstvu.

Kada mrtvacu iznose iz kuće, uvijek paze da prvo izlaze iz kuće njegove noge, a onda glava što je ostatak starog vjerovanja da će se pokojnik vratiti u kuću ako prvo izlazi njegova glava i on vidi na koji je izlaz izašao. Kada ga iznose van, onda se na kući otvaraju svi prozori koji su dotad obavezno bili zatvoreni. U prijašnje vrijeme mrtvacu su nosila četvorica na ramenima u općinskom mrtvačkom sanduku, mrtvac je bio zamotan u plahti i u njoj su ga ostavljali u grob, a sanduk se čuvao u mrtvačnici za sve pokojnike iz mjesta. Sada svaki pokojnik ako ima svoju grobnicu, ima i svoju *kasu* pod koju se uvuku drveni držači i šestorica ljudi nose u rukama sanduk do groblja, i u njemu ukapaju pokojnika na neku od praznih polica u njegovoj grobnici.

U prijašnje doba mala, nekrštena djeca nisu se pokapala u groblju, nego izvan groblja. Za malo kršteno dijete priređivao se »anđelski sprovod«. U sprovodu, sa svake strane lijesa išle su djevojčice u bijelom, a u rukama su nosile vijence. Ispred sanduka jedna je djevojčica nosila jastuk na kome je vijenac od umjetnog cvijeća s križem. Za dijete je bio bijeli sanduk i bijeli križ. Lijes su nosili na nosilima u rukama, a ne na ramenima kao kod odraslih.

Ako umre neudata djevojka ili neoženjeni mladić, i njega se nosi u bijelom sanduku (ako siromašni nisu imali bijeli sanduk, onda su obični sanduk barem prekrili bijelom plahtom), preko križa je bio prebačen bijeli veo ili bijele *maštre*. Iza križa je išla djevojka i nosila jastuk i na njemu polomljenu svijeću, molitvenik i cvijeće. Iza toga su išli mladići koji su nosili lijes. Mlade ljude nisu smjeli nositi oženjeni. Pored lijesa su išle sa svake strane po tri djevojke u bjelini koje su nosile u rukama grančice čempresa, ili bora ili ljljana. Grane su nosile tako da im vrhovi padaju preko ruke prema vanjskoj strani sprovoda. Spominje se i nošenje *kruna* od čempresa za mlade. Te su se krune pravile tako da su se

dvije grane povezale pri dnu i pri vrhu u obliku srca, a onda se u njih uplete različitoga cvijeća. To može biti manja kruna koju nosi jedna osoba ili veća kruna da je moraju nositi dvije osobe. U sprovodu bude više takvih kruna i mnogo buketa s cvijećem. Ako je taj mladić ili djevojka bio zaručen, onda je zaručnica ili zaručnik išao odmah iza sanduka, među najbližom rodbinom.

Muškarci skidaju kapu s glave samo kada kraj njih prolazi sanduk sa pokojnikom, a inače u sprovodu muškarci idu s kapom na glavi. Ipak svi nastoje imati crni šešir na glavi, a osobito oni koji nose lijes uz to imaju svečano odijelo, te na ruci prema vanjskoj strani bijeli flor ako je umro mladić ili djevojka, a crni za starije. To je tako bilo u prijašnje vrijeme, a sada u pratnji mladim pokojnicima budu svi obučeni u crno ili tamno odijelo.

Ako je umrla mlada žena, onda uz lijes idu po tri žene u crnini koje u rukama nose grane čempresa. Muškarca prate muškarci u crnini također sa čempresovim granama u rukama.

Pokojnika se prvo nosi u crkvu, a onda na groblje. Poslije crkve često pokojnika prate do groblja samo rodbina. Ako u novije vrijeme umre netko kojega ne nose u crkvu, sanduk se pokrije zastavom s petokrakom zvijezdom i tada ga svi prate do groblja. Kao i prilikom svadbe tako i pri pogrebu nastoji se jednim putem otići do groblja a drugim vratiti kući.

U prijašnje vrijeme najbliža rodbina nije išla na sprovod i na groblje, nego su ostajali kod kuće, a sada ide pa čak i sinovi sada nose očev lijes. Iscrpan prikaz sprovoda iz prošlosti daje nam M. Kukučin: »Dva čovjeka s naručjem dugih voštanica hode između svijeta i dijele svijeće muškarcima i ženama. U kući i pred kućom tišina, ali samo za čas. Kad je izišao Don Roko iz kuće, a za njim mrtvački sanduk, pokriven crnim suknom, razlegne se odjednom u kući vika i plač, vapaji, cvilenje i nabrajanje. Prozori, koji su bili dosele pritivoreni otvore se na svim prozorima, a na njima se pokazale glave ženske, plačući i vičući. Pjev svećenika i kantadura presijecaju ženski krikovi, osobito očajni krik Jere, koja je bacila maramu s glave i čupa kosu. Kad je sprovod prošao ispod prozora, sipa se na lijes sa svih prozora cvijeće i padajući na zemlju, gazi ga mnoštvo. Samo nekoliko žutih listića ostalo je na crnom suknu ...

... Prozori su još razjapljeni, u njima žene viču, plaču, lomeći rukama. Na vratima dvora stoji Ivan u svagdanjem odijelu, zanemarene vanjštine, kako ište stari običaj, gleda za ocem, kojega ne može ispratiti na posljednjem putovanju, otkud nema povratka. A kako bi rado išao onamo, za njim, kamo ga srce vuče, kad bi dopuštao starinski običaj!«²³

Onima koji su nosili pokojnika, križ i glavni vijenac te u nekim slučajevima i pjevačima, priređuje se mala gozba u pokojnikovoj kući. Hranu pripreme susjedi ili prijatelji jer ukućani ništa ne kuhaju. To su karmine, »za upokoj duše«. Bilo je vjerovanje u prošlosti da se osam

²³ Kukučin, v. bilj. 6., str. 362.

dana nakon pogreba ne smije iz kuće izbacivati smeće nego se samo prikupi u jedan kraj.

Sutradan iza pogreba išlo se na misu plaćenu za dušu pokojnika a zatim na groblje pa se i tamo molilo za njegovu dušu. Kazivač iz Bola kaže da se to zove pogreb.

U toku osam večeri nakon pogreba sastajali su se u pokojnikovoj kući rodbina i prijatelji i molili »ružarij« ili »rožarij« nakon večernje zdravemarije. Obično se na toj molitvi nađe po jedan predstavnik svakog domaćinstva iz sela jer dođu »zbog obraza«. Obično se u sobi u kojoj je umro pokojnik načini mali oltar s Gospinom slikom i dvije upaljene svijeće ili lumina i tu svi mole klečeći. Kod nekih kroz te dane uljanice gore danonoćno. Starije posjetioce ukućani su nudili kojom čašom vina, a onome tko je bio predvodnik u molitvi daju večeru. Nije bilo određeno koje će mu se jelo dati tom prilikom, pa se kazivač iz Murvice sjeća da je bio prisutan kada su u sličnoj zgodi dali za večeru rodakve kuhane s lojem i slaninom. Danas se obično ne daje večera jer svatko ima, nitko nije ničega željan, a kako kaže isti kazivač, da u prijašnje doba dijete iz susjedstva bi učinilo uslugu i koju se nije tražilo, jer se nadalo da će mu se kasnije dati komadić kruha ili smokava. Danas ukućani stave na stol prošek i slatkiša da se posjetioci ponude prema volji. Na više mjesta kazivači su rekli da se u prošlosti priređivala mala gozba posljednje večeri molitve, tada su se ukućani zahvalili svima, djeci priredili kakve slatkiše i dali oraha i bajama a starijima jelo od boba i bakalara. U Pučišćima kazivači su rekli da se novcem plaćalo ženu predmoliteljicu »ružarija«.

Postojalo je i vjerovanje, za koje je kazivač iz Murvice tvrdio da se obistinilo, da će, ako glava obitelji tj. otac ili mati umre u petak, za njim umrijeti još tri člana uže rodbine. Isto tako boje se ako mrtvačko lice poprimi lijep, neispaćen izgled, jer je to znak da će za njim netko od rodbine umrijeti.

OBIČAJI UZ ODLAZAK U VOJSKU

I ove običaje svrstali smo u životne, jer oni u životu mladića predstavljaju veliku prekretnicu i u shvaćanju naroda često se dovršenje vojnog roka smatra početkom zrelosti.

Noću uoči odlaska u vojsku mladići su odnosili cvijeće svojim djevojkama i krali su od drugih kuća pa ga postavljali na nedostupna i visoka mjesta: na čamce, brodove, zvonike, po obali i slično. Također znaju iz staje ukrasti *ugotu* pa je staviti na kakvu terasu, odvesti daleko, ili staviti na čamac pa odvesti do pola luke. Nekada se mladići sastaju u grupicama po desetak, kupe janje, časte se cijelu noć i ujutro prate one koji idu u vojsku. I mještani ujutro prate pjesmom mladiće. Kada brod polazi s mladićima koji idu u vojsku, onda pri polasku iz luke tri puta zatrubi sirenom. U Pučišćima su zabilježene ove pjesme vezane uz odlazak u vojsku:

Evo ti se oldiljen
ispriđ bila dvora tvoga.
Kasno ćeš me već viditi
ljuta rano srca moga.

Oj pučiška valo
vele ti si duga
kad mimo te projden
obazdri me tuga.

Kada su polazili vojnici u I svjetski rat djevojke su pjevale:

Dinara, Dinara, nesretni vapore,
ti si moga draga odvela put Pole.
Pola, Pola, što mi mamiš momke
ko će ljubiti pučiške divojke?

»Dinara« je bio prvi parobrod na liniji Brač — Split kojim su odlazili vojnici.

C. GODIŠNJI OBIČAJI

BOŽIĆNI I NOVOGODIŠNJI OBIČAJI

Opis godišnjih običaja ne počinjemo opisom običaja uz Novu godinu kao kalendarski početak jer su novogodišnji običaji i vjerovanja usko povezani uz božićne i ne mogu se tumačiti jedni bez drugih. U mnogim krajevima naše domovine Nova se godina zove Mali Božić.²⁴ Poznato je da je Nova godina od 336. godine počinjala u Rimu 25. prosinca i taj datum kao kalendarski početak godine održan je u Italiji do 10. stoljeća, a 1. siječnja kao početak kalendarske godine uveden je u pojedinim državama tek u 18. stoljeću.²⁵ Mnogi elementi božićnih običaja (badnjak, koji se pali na ognjištu, pojedina jela, mnoge pjesme, a posebno koledarske, različita vjerovanja itd.) imaju sličnosti sa božićnim i novogodišnjim običajima na području cijele Jugoslavije, pa nećemo ovdje iznositi nikakve paralele nego ćemo dati samo prikaz običaja i vjerovanja na Braču, a tako ćemo postupiti i pri opisu ostalih godišnjih običaja.

Nekoliko dana prije Božića djeca i mladići počeli su skupljati po šumama, oko kuća ili od pojedinih gospodara tražiti »jednu biju za

²⁴ Milovan Gavazzi, *Godinu dana hrvatskih narodnih običaja, II*, Zagreb 1939, str. 55 i Josip Miličević: *Narodni običaji i vjerovanja u Sinjskoj krajini*, »Narodna umjetnost« V—VI, Institut za narodnu umjetnost Zagreb 1967—68, str. 491.

²⁵ Waldemar Liungman, *Traditionswanderungen Euphrat — Rhein, Studien zur Geschichte der Volksbräuchen*, Teil II, Helsinki 1938 (dalje: Liungman), str. 413, 418 i 491.

Božić«. Domaćini su im davali velike panjeve, sohe, cjepanice i hrebove koje su teško mogli cijepati, a to je bilo dobro za održavanje vatre. Ako netko nije dao drva, onda djeca ukradu ili mu posjeku kakvo stablo. Znali su konopcem vezati krošnju pa njih dvadesetak iščupati veliku vočku i ukrasti. Skupljena drva ostavljali su kod crkve i ondje se prije ponoćke palio oganj koji je trajao i do Tri kralja.²⁶ Taj se oganj zvao »badnjak« ili »božićna prosvita« i bio je jako velik. Oko njega su se skupljali stariji ljudi s posudama s vinom; ondje su se častili i pili, a mladež pjevala i igrala, pa je katkada bilo više ljudi oko te vatre nego u crkvi na ponoćki.

I za loženje na ognjištu pripremao se prije Božića badnjak, deblo ili panj od masline ili česmине, a morao je biti što veći da bi gorio do Tri kralja. U većini sela to je bilo samo jedno drvo, u nekima se postavljalo na ognjište dva badnjaka a u Sumartinu i po tri. Nekoliko dana prije Božića pripremala se i hrana, neki kolači a posebno medenjaci. Radi šale nekada se znalo staviti u medenjaka malo vune ili papra da se tako napakosti nekome tko je »ingord« (halapljiv) pa uzima najveće kolače. Na Badnji dan se postilo, nije se jelo gotovo ništa nego samo par »fritula« ili »pršurata« i malo rakije.

Kada zazvoni »zdravomarija«, domaćin je unosio badnjak u kuću. Na vratima je pozdravljao ukućane: »Dobra večer i na dobro van doša Badnji dan!« Ukućani mu odgovore: »Tako i tebi!« Na pragu su domaćina posipali pšenicom. Zatim se stavlja badnjak na ognjište. Neki su ga stavljali malo ranije na ognjište da se već razgori kad zazvoni »zdravomarija« a tada su izlazili iz kuća i pucali iz pušaka i prangija. Poslije toga su ulazili u kuće, molilo se vjerovanje, a onda je kućni starješina škropio badnjak blagoslovljenom vodom te »krstio« ga vinom, uljem, pšenicom i brašnom. Prilikom polijevanja ili posipanja činio je time na badnjaku znak križa, izgovarao: »U ime Oca, Sina i Duha Svetoga, amen!« i uz to dodao: »Da nam Bog da obilato kruha, ulja i vina, živima zdravlje a mrtvima pokoj!« Posipali su ga pšenicom i polijevali vinom i uljem da bi dogodine bila bolja žetva i berba. Neki su to činili svake večeri od Božića do Tri kralja. Ponegdje se za taj badnjak čuje i naziv *hreb*.

Nakon toga je bila večera i to redovito posna sa zeljem, bakalarom, nekoliko vrsta ribe pečene, »frigane«, »lešo« i »brodet«, te na kraju vino i »pršurate«. I prilikom večere neki su domaćini davali badnjaku »večer« — od svake vrste jela po malo stavljali na badnjak. Badnjak su polijevali najboljom vrstom crnog vina a onda su svi pili malo vina iz te čaše. Poslije večere popečkom su udarali po badnjaku da lete iskre i govorili da će biti toliko svatova koliko iskara ili da će biti toliko stoke. U vrijeme večere gorila je svijeca zatakuta u čašu s kukuruzom ili drugim žitom. Gledalo se na koju stranu bolje gori i kaplje; ako na jednu stranu, onda će bolje roditi masline, na drugu višnje, na treću grožđe, a ako gori prema moru onda će biti dobar ulov ribe. I u prošlosti kitili su borove orasima, narančama i bombonima zamotanim u staniol i na njemu su gorile voštane svijece.

²⁶ Vatru od ukradenih velikih klada spominje i M. Kukućin, vidi bilj. 21, pripovijest »Štedry den«, str. 95.

Poslije večere sklanjali su badnjak sa vatre da bi ga sutradan i stalno preko Božića i Nove godine stavljali na vatru da malo gori dok se priprema jelo a potpuno izgori na Tri kralja. Toga dana domaćin je nosio u svako polje po komadić preostalog uglja od badnjaka govoreći: »Koliko hrebčić, toliko grozdić«. Pri tome je molio za sreću u gospodarstvu i dobar urod, škropio je vinograd, a neki su zatakli i »palmu« od Cvjetnice, vjerujući da to štiti od groma i tuče.

Ukućani su poslije večere sjedili uz ognjište, igrali i pjevali božićne pjesme te čekali ponoćku. Nisu tada išli jedni drugima u posjet kao ni prvoga dana Božića jer to slavi svaka obitelj za sebe. Govorilo se: »Da si, kume, dobar bi, za Božić biš doma bi«! Domaćice su čekajući ponoćku pripremale jelo za Božić i slatkiše: »hrstule«, »pršurate«, »roguše«, i »strilac«. »Roguše« su se davale ženskoj a »strilac« muškoj djeci a obadva ta kolača bila su sa bajamima nabodenim u tijesto. Za Božić se pekao i bolji kruh u kojeg se stavilo malo ulja i zvao se »božićni kruh«.

U ponoć se išlo u crkvu, a obred je trajao od dva do sedam sati ujutro. Ljudi su put do crkve osvjetljavali upaljenom luči. Pred crkvom su bile barake (prodajne tezge) gdje se prodavalo različite proizvode a djeca su najrađe kupovala »svirčice« — male keramičke posude u koje se ulije voda i onda se njima fućka.

Poslije ponoćke su jedni drugima čestitali, častili se i odmah jeli mesnu hranu, a mladež se skupljala u pojedinim kućama te su se zabavljali, pjevali i častili se na kominu pečenim »divenicama« i »bržolama«.

Na Božić ujutro prvo se pije kava a onda jedu »pršurate«. Zatim slijede različita jela s mesom, uz to pečenje od kokoši, janjeta ili mlade svinje, što je ovisilo o bogatstvu domaćina. Pred Božić su se klale svinje pa se pekla »bržola«. Radilo se to na blagdan sv. Tome. Zato se govorilo: »Sveti Toma, ubij projca doma«. Od svinje su se pekli pojedini komadi na ražnju, a nikada cijela svinja. Peklo se na ognjištu na dan Božića da bi bilo toplo pečenje. Janje se peklo čitavo na ražnju. Sva tri dana Božića jednako se slavilo. Nastojalo se djeci svakako za Božić kupiti nešto novo od odjeće ili obuće.

Domaćim životinjama nastojalo se kroz sve božićne blagdane davati bolja hrana.

Prvoga dana Božića nisu išli jedni drugima u posjete, nego se slavilo u okviru obitelji a poslijepodne se na ulici igralo različite igre. Stariji su igrali na buće (balote) ili mure (izbacivanje prstiju i pogađanje zbira a jedna igra traje dok jedan od igrača ne sakupi osam poena). Djeca su po ulici ili pred kućama igrala različite igre bajamima. Jedino u slučaju kiše išli su jedni drugima u kuće i igrali stariji karte ili mure a mlađi drugu vrstu igara bajamima.

Igra bajamama »na jame« igrala se tako da se na putu iskopa jedna jamica i sa udaljenosti od četiri do pet metara naizmjenično su bacali u nju bajame, pa tko ubaci svoju bajamu a zatim zaredom ostale, taj je odnosio sve.

Sl. 9. »Kučina« sa »kominom«. Murvica, 1969.
Snimio: Josip Miličević
Fototeka INU br. 4740.

»Na gradac« se igralo tako da se postave na hrpu bajame, svaki igrač po jednu. Zatim hrpu gađaju drugom bajamom pa tko pogodi, odnosi sve.

Igra »na ligo« je natjecanje tko će baciti svoju bajamu bliže do »leka« a »lek« je kamen kojeg su za tu svrhu postavili na put ili na dvorište.

»Na batimuru« se igra bajamama ili novcem tako da svaki igrač udara bajamom ili novcem o zid a poslije se mjeri udaljenost komadićem drveta zvanim »batimura«. Pobjeđuje onaj tko udari tako da mu se bajama odbije do bajame drugoga igrača na udaljenosti jednog pedlja ili dužine »batimure«.

»Na kanešu« igra se tako da se baca novac što bliže zadanoj crti, pa tko baci najbliže odnosi sve.

Stariji ljudi igraju najviše »na buće« i uz to različite vrste igara kartama.

Igranje »na ploke« je starije od igre balotama, a ima slična pravila; igralo se velikim kamenim pločama koje su okrugle, promjera oko 10 cm i debljine 2—3 cm.

Igra »na mrtvaca« je gađanje kamenom pločom uspravljeno postavljenih kamenih čunjeva. Kome je njegov čunj pogođen, taj je igrač mrtav i više ne igra.

»Na intaliju« se igra tako da se igrači poredaju u krug, a okolo kruga trče dvojica; jedan s rupcem goni drugog bez rupca i udara ga, a ovaj se spašava utrčavanjem u krug. Zatim se rubac predaje drugom igraču i igra nastavlja.

Igra »u kraj dvor« ili »pod kapu« se igra tako da jedan igrač u kapu stavi nekoliko bajama, najviše do 20 a drugi pogađa koliko je sakriveno. Ako pogodi odnosi sve a ako ne pogodi daje razliku od toga broja do 20.

»Na bok« ili »na šašet« se igra sa novcem i to tako da se novac stavi jedan na drugi sa grbom prema gore. Igrači naizmjenično udaraju odozgo kamenom pa ako od udarca novac poskoči i prevrne se da broj bude gore igrač ga odnosi. Ima pravo udariti opet, a kada se ne prevrne ni jedan komad novca onda dalje udara drugi igrač.

U kućama se igralo bajamima igru »na tuju« ili »na dasku«. Jedna se daska stavila koso uz stol na pod i onda je svaki igrač spuštao niz nju po jedan bajam. Ako je njegov bajam pogodio onoga sa poda imao je pravo da ga uzme, a u protivnom i njegov je bajam ostajao na podu da ga gađa drugi igrač.

Igra »punto — kulo« ili »šuše i vuka« igra se također bajamima. »Punta« ili »vuk« je šiljasti dio bajama a »kulo« ili »šuša« zaobljeni, zadnji dio. Jedan igrač drži u šaci sakriven bajam, tako da mu je pod palcem šuša ili vuk, a drugi pogađa šta je. Ako pogodi, odnosi bajam. Uloge se izmjenjuju, a ako ne pogodi onda daje jedan bajam i to se čini sve dok ne pogodi.

Uz igre kartama starijim je najomiljenija igra bila »mura«. Igra se izbacivanjem prstiju jedne ruke i pogađanjem zbira. Jedna igra traje dotle dok jedan od igrača ne sakupi osam poena.

Drugoga dana Božića jedni drugima su išli u posjete i tada je mladež još više igrala različitih igara, pogotovu ako je bilo kišovito vrijeme. Za Božić je bila izreka:

O Božiću, brate,
dobro mi je na te
i tri dana iza te,
ali nije ko na te.

Na Mladence (četvrtog dana Božića) roditelji su malo šibali djecu dok su bila još u postelji, prije ustajanja, a onda im davali darove, i to je bilo radi sjećanja na nedužnu djecu što ih je pogubio Herod. Nije se smjelo toga dana pravo tući djecu, jer se vjerovalo da bi od udaraca došla čireve po tijelu.

Kolendanje

Od Stjepandana (drugog dana Božića) uveče počeli su mladići kolendati ili kolendrati. Najviše se to činilo oko Nove godine, a trajalo je do Tri kralja. Neki su kolendali samo »u žežin Mladog lita i Vodokršća«

(Tri kralja). Pjevanje kolendarskih pjesama bilo je do drugog rata rašireno u svim mjestima Brača. Svrha ovih pjesama je da grupa pjevača obilazi kuće i ukućanima poželi sreću u novoj kalendarskoj godini, a oni im za uzvrat daju darove ili ih časte jelom i pićem. Te pjesme sežu do u pogansko doba južnih Slavena i poznate su kao slavenski običaj iako im je ime stranog (latinski *calendae*) porijekla,²⁷ opisane su u mnogobrojnim publikacijama, a tekstovi i melodije bračkih kolendi bit će obrađene u prilogu o tradicionalnoj glazbi u ovoj publikaciji. Neki kazivači govore da su već na Badnje večere počinjale kolende, no većina tvrdi da su počinjale na Stjepandan naveče i to uglavnom kod onih koji su toga dana imali imendan. Tekst kolendi je uglavnom isti samo se mijenja spominjanje dana uoči kojega se pjeva (Sveti Ivan, Mlado lito, Vodokršća i slično).

Po danu i u predvečerje išla su kolendati školska djeca u skupinama 5—6, a naveče i cijelu noć do zore išle su jednako velike klape mladića. U većim selima išlo je po više klapa. U nekim manjim selima običavali su početi od jedne kuće, domaćin polazi s njima u drugu kuću i tako se skupi grupa i od pedesetak osoba. U nekim selima (Dol, Splitska i druga) i danas se kolenda, a sudjeluju stariji ljudi, čak i preko šezdeset godina.

Kolejani ili kolendari dođu pred kuću, otpjevaju pjesmu kojom pozdrave domaćina i sve ukućane, a domaći im otvaraju kuću i zovu ih unutra te časte jelom i pićem. Obično im daju pršurate i hrstule a za piće prošek. Nije se davalo darove koje bi kolendari nosili svojim kućama. Načelnik, liječnik i ostali ugledniji ljudi u mjestu pekli su koleganim puna »kofe« tih slatkiša da bi mogli počastiti sve one koji dođu. Obično su prvo kolendali kod tih uglednijih ljudi i kod svećenika, a onda kod svih mještana. Ako su kod nekoga išli na Božić, obavezno su morali doći i na Novu godinu i Tri kralja. Jedino su pazili da ne idu pjevati u kuću gdje su ukućani u žalosti zbog smrti nekog člana.

Nova godina

Uoči Nove godine kolendalo se a na samu Novu godinu, igralo se na trgu kolo, negdje zvano i »rondikolo«. Obično stave u sredinu kola neku stariju ženu i pjevaju:

Igra kolo, igra kolo
na dvadeset i dva
i u kolu, i u kolu
lipa Luce igra.
Kakva Luce, kakva Luce
medna usta ima,
da me hoće, da me hoće

²⁷ Franjo Kuhač, *Južno-slovenske narodne popijevke*, V knjiga, Zagreb 1941, str. 464. i Gavazzi, n. d., str. 66.

poljubiti s njima.
Volio bi neg carevo blago,
ljubi, Luce, koga ti je drago,
samo nemoj koga nemaš rado.

Dok se ona odlučuje, igrači u kolu pjevaju:

Ako nećeš nikoga,
šibaj vanka iz kola.

Tada ona izabere kojega, poljubi se s njim, izlazi iz kola, a on ostaje. Zatim igrači pjevaju istu pjesmu otpočetak uz spominjanje njegova imena. Kada se naigraju, onda rastave kolo, ali se i dalje drže za ruke i uz pjesmu obilaze selom. Ovo se kolo negdje igra i do današnjih dana, ali se uglavnom igralo na Novu godinu i Tri kralja. Igralo je gotovo čitavo selo, staro i mlado.

U starini su žene govorile da na Mlado lito treba započeti svaki ženski posao, posebno to valja da čine djevojke, pa da će onda tokom iduće godine biti bolja domaćica, lakše će naučiti svaki posao i imat će sreće i uspjeha u radu.

Vjerovalo se da će domaćinstvo imati sreće ako prvi ujutro na Novu godinu (ali nenajavljen) dođe muškarac u posjet, a ako je naišla udovica onda bi joj zatvarali vrata i nisu je puštali u kuću, jer su vjerovali da to donosi nesreću.

Vodokršće (Tri kralja)

Na »žežin Vodokršća« (uoči Tri kralja) blagoslivljao je popodne svećenik u crkvi vodu. Voda je bila u ovećoj vinofoći, pa je iz svakog domaćinstva netko dolazio i nalio po jednu bocu. To se čuvalo kroz cijelu godinu za slučaj bolesti ili smrti, a neki su svako večer, prije polaska na spavanje, umakali prst i križali se tom vodom. Zvala se »trekraljska voda« a služila je i protiv »zlih duhova«; njome se škropilo malo dijete radi otklanjanja uroka, a također i mladence prilikom vjenčanja. Neki domaćini su tu vodu lijevali u nekoliko malih bočica pa nosili i zakapali negdje u vinograd ili gomilu. Iduće godine, istoga dana, uzimala se nova voda, pa ako je ostalo nešto stare, ta se nije smjela baciti bilo gdje, nego u more ili neku gomilu gdje nitko ne prolazi.

Uoči Tri kralja kod crkve se palio velik oganj. Nije se smio paliti šibicom, nego na stari način kremenom. S tog ognja domaćice su uzimale po komad zapaljena drveta, nosile kući i zapalile nov oganj, jer su prijašnji zagasile i počistile prostor za loženje. Poslije toga su uz molitvu škropile kuću blagoslovljenom vodom donesenom toga dana iz crkve.

Uoči Vodokršća (a neki su to činili i ranije) domaćini su kupili ostatke badnjaka i pepeo i nosili u vinograde i polja radi poboljšanja plodnosti i zaštite od svih nevolja, »da bi Bog i Božić očuvao od svakoga grada, od svake živine i svake poteškoće«. Stavljalo se komadiće uglja i na prozore, oko vrata staje i kuće, da ne bi udario grom, da bi to štitilo

ljude i domaće životinje od bolesti i drugih nevolja. Neki su to, kao i blagoslovljenu vodu od prošle godine, zakopali negdje u zemlju.

Naveče su kolendari išli posljednji put kolendati i to je završetak božićnog ciklusa običaja.

Na Tri kralja svećenik je s ministrantima i sakristanom ili remetom obilazio i blagoslivljao kuće. Kada dođu u kuću kaže: »Mir kući ovoj« a ministranti odgovore: »I svima koji prebivaju u njoj«. Obiđu sve prostorije, domaći ih malo pogoste te daju svećeniku novac (stavljao se u posudu s blagoslovljenom vodom), remeti novac i jaja a ministrantima bombone, voće i slatkiše i oni su to stavljali u velike košare koje su nosili uza se. Postojao je u selu crkveni odbor, a njegovi članovi zvali su se fabriceri. Svećenik je prvo išao blagosloviti načelnikovu kuću, zatim kuću njegova zamjenika, onda je išao fabricerima pa tek tada ostalim građanima.

U primorskim mjestima toga dana svećenik je blagoslivljao ribarske mreže i brodove.

Popodne se igralo kolo u kojem je sudjelovalo gotovo sve selo, čak i najstariji i bolesni. Odrasli su donosili sa sobom malo pića pa se čistili, pjevali i svi su se veselili. Od toga dana počinjao je ples koji je bio čest kroz čitav period krnevala (poklada).

SVETKOVINE POKLADNOG RAZDOBLJA

U ovom periodu je Sveti Ante Opat (17. 1) za kojega postoji izreka: »Sveti Ante Opat, uzmi motiku, hodi kopat!« jer je u to vrijeme već trebalo početi radove u vinogradu, a zatim »Kandalora« — Svijećnica (2. 2), kada su se u crkvi blagoslivljale svijeće. Svaka je kuća u prijašnje vrijeme kupila i blagoslovila toga dana dvije male svijeće, njih se držalo kraj svete slike preko čitave godine, a iduće Svijećnice bacili bi ih u oganj i kupili nove. Te se svijeće pale da bi sačuvala od bolesti i nevremena, tuče, a najčešće su se palile samo u slučaju smrti kojeg ukućana. Takva se svijeća zvala »svijeća kandalora«.

Za »Kandaloru« je postojala izreka:

»Kandalora, zima fora
koja muti do dna mora.
Za njom gre sveti Blaž,
pa govori da je laž.
Za njim gre sveta Justina,
koja govori da je istina.«

»Krneval« ili poklade

Već od Tri kralja počinje ples i pokladno veselje. Moglo se plesati svakoga dana osim u petak. »Gospoda« su prije imala poseban ples za sebe i nisu se miješali sa težacima, pa je obično ples za gospodu bio u četvrtak i subotu, a za težake u nedjelju. Plesalo se u nekim selima

i na više mjesta, u većim kućama, jer nije bilo plesnih dvorana. Plesovi su trajali i do ujutro, po cijelu noć. I kroz pokladni period često se plesalo i »rondikolo«. Jedan je predvodio pjesmu, ostali pjevali za njim pa je to trajalo i po čitav sat. U mnogim mjestima postojale su do prvoga rata limene glazbe i tamburaški sastavi, a u većini danas to ne postoji.

Na pokladni utorak u gotovo svim mjestima pravila se lutka zvana jednostavno Krneval, ili je često ime bilo Jure, a u nekim mjestima, posebno poslije oslobođenja, bila su imena kao: Vinko Lozić, Bevanda, Vrcina (noćna posuda), Gulozun (proždrljivac) ili neka imena kojima su se kritizirali pojedinci ili pojedine nepravilnosti u društvu. Krnevala su namjestili kao da jaše na magarcu ili su ga nosili na nosilima, pa su mu onda naveče na glavnom trgu u mjestu čitali presudu. Sudili su ga za sve nezgode i nedaće iz protekle godine, a najviše su to bile šale na račun pojedinaca iz mjesta. Već ranije su pojedinci pisali tekst za »testament« koji se čitao tom prilikom, a kazivač na Bolu je rekao da je u njegovoj mladosti bio jedan čovjek koji je po čitav sat znao govoriti »testament« u stihovima, a bio je nepismen. U nekim mjestima postojala je optužnica s tužiteljem, zatim obrana, donosila se presuda o pogubljenju i redovito je na kraju čitana ostavština sa šaljivim objašnjenjima, šta je ostavljeno liječniku, župniku, učitelju i mnogim pojedincima u mjestu. Iz testamenta maškara iz Bola od 1968. godine spomenut ćemo ovdje presudu koja glasi: »Pošto naš Jure ni nikomu ništa ukrijo, niti ugradi vikendicu, ni kupi kola, ni se ni jedanput rastavi ženije i pošto je završi puno visoku skulu, za koju u nas nima posla, proglašujemo ga nesposobnim da žive među nami i osudijemo ga na smart«.

Prilikom čitanja testamenta »sudac«, »advokat« i ostali izvodili su različite šale, iz noćnih posuda (novih i čistih) jeli tjesteninu s mesom i pili vino. Svi su bili maskirani, a jedan muškarac igrao je ulogu Krnevalove majke i stalno kukao i plakao. Naveče ili noću polijevali su Krnevala petrolejom, spalili ga na nekom trgu ili obali, a onda išli na ples koji je ponekad trajao do ujutro.

Kroz čitavo vrijeme Poklada bile su maškare, a posebno i najviše na Pokladni utorak. Pravili su i različite figure, različite životinje pa su tako u Bolu dvojica mladića bili prekriveni platnom, jedan je s prednje strane držao drvenu devinu glavu i tako su prikazivali devu. Znali su načiniti nosila s lutkom koja je na nogama imala cipele a na mjestu glave bila je glava jednog čovjeka koji je hodao i nosio ta nosila, ali je sve bilo tako maskirano da se činilo da je to glava, one lutke i da ona izvodi razne grimase i jede i pije što joj ponude.

U Murvici u prošlosti nije bila lutka nego su stavili na čmire (tragače) živa čovjeka, zvali su ga Jure, bio je nagaravljen po licu, a u rukama je držao buracu s vinom i stalno pio i nazdravljao.

Pokladne maske su trebale biti šaljive i maksirali su se najviše muškarci, jedni u mušku a drugi u žensku odjeću. Po licu su se uglavnom garavili, a manje bojili i nosili maske. Maskirani mladići išli su po mjestu od kuće do kuće s lutkom Krnevala, ljudi su im davali vina, prošeka, slanine i slatkiša ili nešto sitnog novca, pa su time činili za sebe gozbu.

Vino se skupljalo u mišine, jedan je nosio »krtol« za jaja a jedan »krtol« ili kofu za meso i slaninu. Danas samo mala djeca idu po kućama i ukućani im daju bombone, slatkiše ili novac.

Na Pokladni utorak težaci su radili na polju samo prije podne. Neki su vjerovali da toga dana treba saditi kapulicu, grah i tikve jer će bolje roditi.

U jedanaest sati naveče toga dana zvonilo je zvono i to je bila »manjarola«, tj. znak da je do ponoći još jedan sat i da se može još jesti mrsna hrana (a obično se toga dana jela tjestenina sa mesom). U ponoći je počinjao korizmeni post. Ako je ostalo nešto mrsne hrane moglo se pojediti u četvrtak (kazivač iz Murvice tvrdi da zbog neimaštine nije mnogo toga ostajalo) ili, kako je zabilježeno u Bolu, mrsna hrana se natakne na špagu pa stoji do svršetka posta. Ako se pokvari, baci se, ako je dobra, jede se na kraju posta. U Dolu, Postirima i nekim drugim mjestima naveče se pralo sve posuđe da ne ostane masno za Čistu srijedu.

Na Čistu srijedu popodne u Ložišćima sastanu se mladići da »oplakuju« Krnevala. Novcem što su ga sakupili kao maškare kupe bakalara, riže i vina te prirede zajedničku večeru.

Svi su se strogo pridržavali korizmenog posta, a jedino je bolesnik, trudnica i dijete do sedme godine života bio od toga pošteđen, ali se morao pitati dopust od svećenika ili se moralo ispovjediti i činiti pokoru ako se jede bez dozvole.

U četvrtak »na po korizme« (na polovici korizme) bio je običaj da se izmišljaju različite šale i varaju jedan drugoga. Danas se to više ne čini nego samo prvoga travnja. Iako je bila zabrana plesa u korizmi toga se četvrtka smjelo plesati.

OBIČAJI PROLJETNOG RAZDOBLJA

Uskrs

Uz opis vinogradarstva i maslinarstva već je spomenuto da su se na »Nediju od palme« ili »Cvitnicu« (Cvjetnicu) blagoslivljale »palme« (grančice masline) i uz ostale blagoslovljene dodatke odnosile u polja. To nisu bile samo grančice masline nego i javor, ružmarin, grančica limuna ili naranče. Išli su po to u Blaca ili su to ljudi odanle prodavali po selima. Jedna se blagoslovljena grančica čuvala u kući za slučaj smrti kada se uz odar stavi čaša sa blagoslovljenom vodom i posjetioci u nju umaču tu grančicu i škrope pokojnika.

Iako jedan kazivač naglašava da više ne vjeruje u ulogu blagoslovljene masline odnešene u polje, skrivečki da mu sin i drugi ne vide, i danas odnese u polje i negdje u suhozid sakrije takvu grančicu.

Oni koji su imali pokojnike u groblju nedaleko crkve, odmah nakon blagoslova odlazili su na grob i tamo zatakli blagoslovljenu grančicu, utvrdili je da je vjetar ne otpuše, te tom prilikom molili za pokojnike.

U više je sela zabilježeno da su u prošlosti mladići uoči Cvjetnice krali cvijeće i nosili svojim djevojkama, a također na Cvjetnicu su davali djevojkama cvijeće. S Visa se nabavljala palmina grančica, dugačka nekada i po jedan metar, lijepo su je opleli i okitili ili pravili od nje krunu (vijenac), a neki su je prerezali pa načinili križ na vrhu s buketom cvijeća vezanim vrpcom. Neki su takve palme prodavali pred crkvom. Poslije mise mladići s time čekaju pred crkvom i daju djevojkama, a one su im za uzvrat pekle velike garitule, kojima je u upleteno tijesto bilo umetnuto 15—20 jaja i to im davale za Uskrs.

Od Cvjetnice navečer počinje u crkvi »funkcija« i propovijed, i to traje kroz čitav Veliki tjedan.

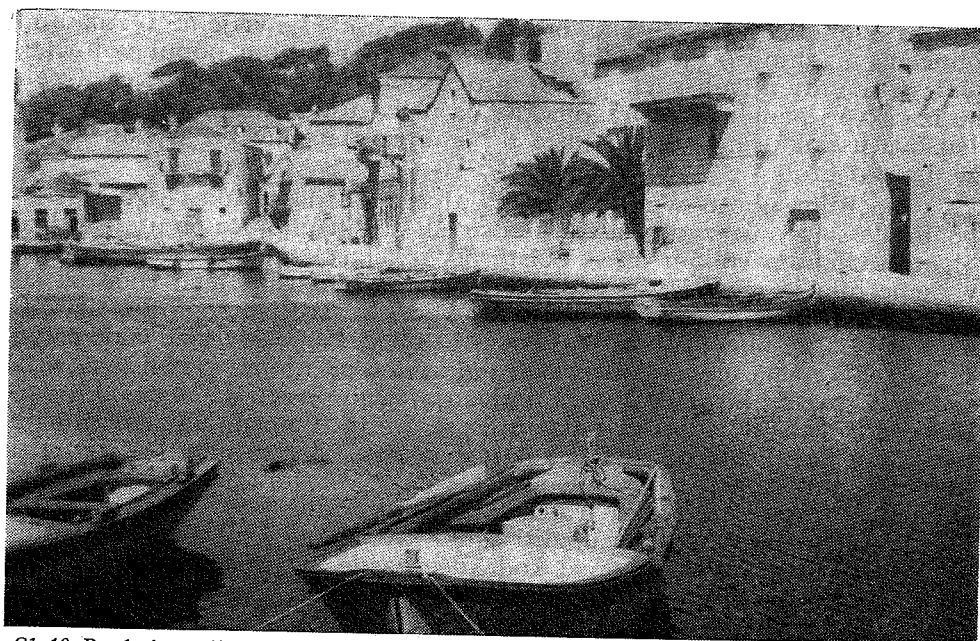
Već na Veliki ponedjeljak i utorak bio je u crkvi obred i propovijed, a oltar je bio ukrašen i osvijetljen sa stotinjak svijeća.

Na Veliku srijedu uz obred bio je i *baraban*, ali je to ukinuto prije četrdesetak godina. »Baraban« je bio i u četvrtak i petak, s time da se u srijedu udara jedanput, u četvrtak dva a u petak tri puta. U toku obreda na oltaru se gase svijeće, a posljednju skinu sa svijećnjaka i sklo- ne iza oltara, pa je to znak za početak udaranja »barabanom« po crkvenim klupama. »Baraban« je najčešće bio od rašajke (*Prunus mahaleb*) — stabla koje služi kao podloga za cijepljenje trešnje i višnje i veoma je otporna i od *divuze*. Neki su išli u brda i po osam sati tražiti prutove od »rašajke« i *divuze* za »baraban«. Neki su sa »barabana« gulili koru ili spiralno skidali samo jedan trak, da bi bio ljepši. Crkvojnaci su ponekad branili djeci da udaraju po klupama i tako ih oštećuju, ali su djeca uzimala svježu šibu od smokve koja se lako mogla sakriti i saviti u džepu. Neki su donosili i prutove duge do tri metra. Petnaestak minuta prije dovršetka obreda djevojke su bježale iz crkve kući, jer kada dovrši »baraban« mladići su s prutovima jurili za djevojkama i udarali ih.

Od Velikog četvrtka prestajala su na crkvenom zvoniku zvoniti zvona. Ako netko umre u vremenu od četvrtka do subote prije podne kada je glorijska nisus mu zvonila zvona, nego tek nakon glorijske. U crkvi su kroz to vrijeme bile samo škrapojke (čegrtaljke) a budući da se one ne čuju daleko, umjesto pozivanja vjernika zvonom, po selu su išli dječaci s malim »škrapojkama« i vikali: »Prvi na baraban!« itd. kao prvo, drugo i treće zvonjenje za obred. Gotovo svaka obitelj sijala je žito u male posudice pa se to donosilo na Veliki četvrtak u crkvu i stavljalo kraj Isusova groba.

Na Veliki petak rano ujutro bila je procesija. Obično su stanovnici jednoga mjesta odlazili u procesiji u drugo, a onda se vraćali u svoje selo drugim putem. U procesiji su nosili upaljene svijeće i nosilo se nekoliko križeva. Glavni i najveći (težak do 40 kg) križ zvan muka ili putokriž (sa atributima kojima je mučen Isus) nosio je obično netko tko se zavjetovao; on je za to platio i obično ga nosio bos ili u čarapama. Neki su dolazili iz Amerike u rodni kraj da bi ovdje ispunili taj zavjet.

U petak se nije radilo nikakve teže poslove, a naročito se pazilo da se nečim ostrim ne bode zemlja (npr. motika, plug i sl.). Mesari toga dana nisu smjeli klati stoku za Uskrs. Smatralo se da je grijeh na Veliki

Sl 10 Pogled na dio mjesta. Milna, 1969.
Snimio: Josip Milićević
Fototeka INU br. 4746.

petak mijesiti kruh jer će u njemu biti krvi. Vjerovalo se da će se dobiti onoliko krvi koliko se toga dana popije crnoga vina pa kazivači govore kako su poneki pripremili bakalara i zelja da bi mogli više piti i popili su po 5—10 litara vina toga dana. Pilo se čisto vino, bez vode. Popodne oko 16 sati bila je funkcija i baraban a onda su odlazili na večeru da bi naveče opet mogli sudjelovati u procesiji. Te su procesije u svim mjestima bile posebno imponzantne zbog »luminacije«. Svi sudionici nosili su upaljene svijeće, a članovi bratovštine obučeni u bijele tunike nosili su velike svijeće zvane »torac« nataknete na debele štapove dugačke do 1,5 metar. Na svim prozorima, po dvorištima i vrtovima bile su upaljene »šterike« (svijeće) ili svjetiljke načinjene od pepela i petroleja kao i puževe kućice napunjene uljem s »paverom« (fitaljem) te morske spužve s petrolejom. Po dvorištima i vrtovima bili su načinjeni križevi od upaljenih »šterika« ili puževih kućica. U primorskim mjestima bila je osvijetljena i čitava obala, a ribarski brodovi i barke vozili su uz obalu s upaljenim feralima i pratili procesiju.

Na Veliki petak bio je obavezan post i jela se samo pečena ili kuhana riba i slane sardele.

Na Veliki petak i subotu do gloriije mladići su čuvali Isusov grob. Negdje su to bili vojnici koji su došli na dopust pa su bili u uniformama,

a negdje mladići u mornarskoj odjeći, dok je u novije vrijeme većina bila obučena u tamno odijelo s posebnim znakom i kapom poput vojničke. Oni su se smjenjivali svakog sata, a u subotu, prilikom »glorije«, trčali su iz crkve i padali pred pragom kao da prikazuju vojnike prestrašne od Isusova uskrsnuća. Četiri mladića u petak su skupljali po mjestu novac za Isusov grob.

Na Bilu subotu (Veliku subotu) ujutro služila se misa i za glorije, počinjala su zvoniti zvona, a vjernici su išli do škropionice pa umivali lice blagoslovljenom vodom da se očiste od grijeha. U nekim crkvama u to vrijeme bila je *gvantjera* sa čašama i bocom blagoslovljene vode pa su vjernici pili a na *gvantjeru* stavljali novac. Oni koji su toga dana radili negdje u polju, nosili su uza se u boci ili bačvici blagoslovljene vode pa su se na zvuk zvona umivali ili kvasili maramicu pa njome vlažili lice. Nije se smjelo brisati lice nakon toga umivanja, nego pustiti da se samo osuši. Neki su u vrijeme »glorije« odlazili da se umiju u moru. Na znak glorije mesari su počeli ubijati volove i janjce za Uskrs jer to nisu smjeli činiti na Veliki petak. Žene su skidale »velete« (crne velove) koje su nosile kroz cijelu korizmu pri dolasku u crkvu. Poslije podne kod crkve se ložila velika vatra koja se smjela upaliti samo kremenom i kresivom, a zatim je svećenik blagoslovi. Žene su kod kuće gasile vatru, počistile ložište i onda od ovog ognje uzimale upaljene »bilje« (glavnje) te palile novoganj. Pazile su da se putem glavnja ne ugasi jer se to smatralo nesrećom.

Domaćice su za Uskrs bojile jaja, u prijašnje doba uglavnom u crvenu i žutu boju, pripremale su meso i različite slatkiše. Najviše su se pekale »garitule« — kolač s jednim, dva ili tri jajeta u upletenu tijestu. »Garitule« su se uglavnom davale djeci iz kuće ili onima koji su došli čestitati Uskrs. Uz to se obavezno pripremao slatki okrugli kruh zvan *pinca* i *sirnica*. U nekim mjestima bojenje jaja više je uobičajeno tek poslije prvog rata, pa su u novije vrijeme nosili i na blagoslov obojena jaja.

Blagoslov jela rjeđe je bio u subotu poslije podne, a više u nedjelju ujutro na ranoj misi. Domaćice su nosile u košari blagosloviti: »pincu«, »garitule«, jaja, sirnice u novije vrijeme, i sol. Na Uskrs ujutro kao prvo jelo moralo se jesti to blagoslovljeno jelo, a u Milni je bio običaj da se stave u usta i zagrizu tri lista blagoslovljene masline, no nije ih trebalo progutati.

Na Uskrs su ljudi čestitali jedni drugima sa: »Na dobro van došlo sveto Uskrsnuće!«, a odgovor je: »I vami na spasenje!« Prilikom odlaska na misu muškarci su na prsima imali pletene križice od *mastrinke* (palme). Uskrs se slavio tri dana, međusobno su se posjećivali prijatelji i rodbina, a djeca su igrala bojenim jajima više igara, među kojima i *gađanje jajeta s udaljenosti* od tri metra metalnim novčićem. Tko ga pogodi, pripada mu.

Kora od blagoslovljenih jaja nije se smjela bacati bilo gdje, nego samo u oganj. U novije vrijeme kada ljudi nose hranu na blagoslov u crkvu, onda svaki ostane na svome mjestu za vrijeme blagoslova a prije su se svi tiskali pred oltar, jer su smatrali da nije blagoslovljeno ako ga nije poškopila blagoslovljena voda.

OSTALI OBIČAJI PROLJETNOG RAZDOBLJA

Crkvena svetkovina na dan svetoga Josipa (19. III) bila je u Milni (u Osibovoj), Nerežišćima i selu Podbarju kod Bola. U Podbarje su išli na procesiju oni koji su se zavjetovali, pa su neki iz zavjeta išli bosu. Toga dana u Podbarju tucali su se jajima, čak i svježim, pa su od svježih jaja kasnije frigali montalu (kajganu) s pršutom ili drugim mesom.

Na Svetog Jurja ili Jurjevo (23. 4) bile su procesije za blagoslov polja. Oko kuća i na putu palili su se ognji od borova pruća. Između Jurja i Marka sije se grah i povrće jer se to smatra najpogodnijim periodom. Postojala je uz te dane i izreka:

Markovišće, Jurjevišće
među njima dan i godišće.

U većini naših krajeva Jurjevo se uzima kao početak pravog proljeća, to je pastirski praznik i praznik zelenila. Uloga toga sveca nije na Braču posebno istaknuta, pa čak ni kod pastira.

Sveti Marko (25. 4) je dan kada se održavaju na Braču prve proljetne procesije za zaštitu polja od štetočina i nevremena. Na dan 25. travnja još u rimsko doba postojale su procesije robigalije sa žrtvovanjem psa ili ovce u čast boga Robiga radi zaštite od zla, pa je kršćanstvo prihvatilo taj obred, a značenje procesije na dan svetoga Marka pokazuje naziv iz Studenca pri Krškem da je to »procesija za svakidašnji kruh«.²⁸ Prilikom procesije na Braču su se nosile blagoslovljene grančice masline i stavljale u polja radi zaštite od štetočina i nevremena, a narod je čvrsto vjerovao u korisnost te procesije.

Prvi maj je i u prošlosti bio značajna svetkovina, prvenstveno mladih i zaljubljenih, ali i praznik šale i veselja. Toga dana nastojao je mladić djevojci ili djevojka voljenom mladiću dati kocku šećera, bombona i slično u koju je umetnuo malo svoje krvi (ubode se u prst) da bi ga zavoljela (podatak iz Postira). U više mjesta se spominje da je toga dana svirala glazba kroz mjesto a posebno pred crkvom i da su bile »gange« (gozbe) uz jelo, piće i ples, a u Pučišćima se spominje i paljenje ognja uoči toga dana.

Svu noć uoči Prvoga maja mladići su po selu izvodili različite šale. Krali su »pitare« sa cvijećem i odnosili ih na trg ili crkvu, a u primorskim mjestima na obalu, pa čak i okitili čitav brod cvijećem te je takav išao u Split. Naveče, po njegovu povratku, domaćice su išle da s broda uzmu svaka svoje cvijeće. Uz to su mladići odvodili iz staje ili dvorišta magarce pa ih vezali na jedno mjesto (u primorskim mjestima na obali ili na nekom brodu), te su ondje revali po svu noć. Jednom prilikom su pulića digli na balkon jedne kuće, stavili mu novine i velike naočale i tu je revao svu noć. Da bi bilo teže gospodarima prepoznati svoga magarca, mladići su razmutili vapno i »obijelili« magarce. Neki su gospodari odvodili i skrivali u udaljenim poljima svoje magarce ili ih čvrsto zaključavali, ali je

²⁸ Niko Kuret, *Prazničko leto Slovencev*, I, Celje 1965, str. 291.

teško bilo sačuvati jer su i njihovi sinovi u dogovoru s ostalim mladićima krali magarce. Stoga su se gospodari ljutili i često vikali: »Tovari, tovari, gori ste vi nego onaj kega ste odveli!« Isto su tako i djevojke skrivale cvijeće ali često bez uspjeha.

Te noći su zaljubljeni mladići svojim djevojkama »pravili maj«. Uzimali su mali borić ili lijepu granu bajama, masline ili višnje te je okitili cvijećem, narančama, bombonima, kolačima, a neki su postavili čak i tortu. To su postavljali pred djevojkinu kuću, ali je mladić morao biti u blizini i čuvati cijelu noć da to ne bi drugi ukrao. Ako je neki mladić htio napakostiti djevojci i pokazati da je zla i nepoštena, onda bi joj pred kuću postavio »ružni maj« s lešinom životinje, ili joj je stavljao granu rogača, žutike, drača ili smrdelja okićenu starim krpama. Neki su djevojci posipali pepelom prostor ispred kuće da pokažu da joj je mjesto pored ognjišta ili joj svezali pred kuću magarca i dali mu kupusa da mnogo jede kako bi što više uprljao ispred kuće.

Sensa ili Spasovo je pomična svetkovina, bude uvijek u svibnju, ali na različite datume, jedino redovito pada u četvrtak, a ponedjeljak, utorak i srijeda prije toga su proсни dani. Tada su se održavali rogačiuni, procesije za blagoslov polja. Procesija je išla prvoga dana prema istoku, drugoga prema jugu a trećega prema zapadu; uvijek je išla drugim putem i tako obišla sva polja oko mjesta. Svakoga dana postavljali su se oltari na tri ili četiri mjesta, tu se procesija zaustavljala i svećenik je blagoslivljao polja, škropio ih vodom i kadio tamjanom. Vjernici su išli sa upaljenim svijećama, a uz to se iz crkve uzmu i nose upaljene one velike svijeće »stanica« i »trojica«. Vjernici su u rukama nosili grančice blagoslovljene masline i nakon procesije zabili ih u svako svoje polje. Za Spasovo bila je izreka: »Sensa, prodaj gaće, kupi mesa!«, jer se smatralo da toga dana treba jesti mesa.

Na Božji dan (Tijelovo) u gotovo svim mjestima u prošlosti održavala se procesija uz sudjelovanje gotovo svih mještana. Počinjala je oko osam sati ujutro i trajala i po dva sata. U vrijeme Austrije dok je trajala procesija pucalo se iz maškula. Opis jedne od procesija na Braču početkom ovoga stoljeća daje M. Kukućin u svome već spomenutom djelu: »Najprva su školska djeca pod zastavom, za njima muškarci u beskrajnom redu dva i dva, svaki s voštanicom u ruci, koja svjetluca svojom sumornom, žutom svjetlošću pod blještavim zracima sunca. Za njima koračaju mladići s gorućim voštanicama i zubljamama u šarenim feralima; opet crkveni stijegovi viju se mlohavo viseći, jer ne piri u njih ni najmanji lahor u toj užarenoj tišini. Tako dođu kantaduri crkveni, a pred njima meštreci Ive, pjevajući otegnutim, jakim glasom jednolike psalme, kojih jeka tutnji među kućama i odmah se gubi u gluhoj tišini. Za njima slijede četiri mladića u bijelim talarima. Na plećima nose kip Blažene Gospe, izvađen iz glavnog oltara. . . . Za općinskim zastupstvom procesija je presječena, jer ženskinje slijedi u redu odijeljenu od muških, ostavivši pet šest koraka prazna prostora.«²⁹ Školska djeca su sudjelovala u procesiji, nastojalo se da budu u bijelom, nosila su bukete

²⁹ Kukućin, vidi bilj. 6., str. 42 i 43.

*Sl. 11 Blagoslov mreže na Božji dan (Tijelovo), Bol 1962.
Snimila Ž. Mladineo, Etnografski muzej u Splitu*

cvijeća i sipala brnistrin cvijet kuda procesija prolazi. U primorskim mjestima ribari su prostirali mreže da procesija prođe preko njih a svećenik ih blagoslovi. Barkama i brodovima s upaljenim svijećama i feralima pratili su ribari kretanje procesije. Veći brodovi su se poredali tako da im je pramac okrenut prema vani a krma prema rivi i na krmi složena mreža pa je svećenik blagoslivljao brod i mrežu.

Naveče uoči svetog Ante (13. lipnja) bio je blagoslov trava. Žene su u polju ubrale trinaest vrsta trava ili cvijeća (kadulja, ružmarin itd.), to su donosile u crkvu u bijelom rupčiću, a iza obreda svećenik je blagoslovio. Trave su se nosile kući i kada je nailazila oluja stavljalo se na žeravicu po malo od svake trave i uz to molilo da bi se time otjeralo tuču i svako zlo.

OBIČAJI LJETNOG RAZDOBLJA

Palenje vatri oko ljetnog solsticija nije samo običaj karakterističan za Južne Slavene nego gotovo za čitavu Evropu. Čini se to prvenstveno radi zaštite ljudi i usjeva od svih nevolja pa su i kazivači na Braču spominjali da su stari ljudi smatrali oganj užgan uoči Ivandana blagoslovljenim i da su ga palili zato da otjeraju vještice. Naziv za ove ognje na Braču najčešće je »prosvit«, »svitnjak« ili »oganj«. Ti su se ognji palili uoči Tijelova, Svetog Ante, Ivandana, Petrovdana, Gospe od Karmela i Velike Gospe. Najznačajniji su bili ognji uoči Svetog Ivana i Petra. To se naročito činilo do prvoga svjetskog rata; prije drugoga rata taj je običaj dosta reduciran, a danas malo tko čini.

Nekoliko dana prije Ivandana mladići su skupljali smilje i razno grmlje, pa su naveče uoči toga dana palili vatre na raskršćima putova, po brdima pa i u dvorištima. Oko vatre na raskršću skupljali su se stari i mladi, pjevali i šalili se te preskakali preko vatre. Mladići su time nastojali ispoljiti svoju vještinu, pa su preskakali i veliki plamen te često spalili kosu i obrve. Kada je vatra oslabila, preskakali su i stariji ili su na stranu odvojili mali dio vatre pa to preskakali. Preskakali su po tri puta i uz to govorili prvi put:

»Od Ivana, do Ivana
da me glava ne boli«.

Drugi put su govorili:

»Od Ivana, do Ivana
da me noge ne bole«

i treći put:

»Od Ivana, do Ivana
da me ruke ne bole«.

Žene i djevojke pjevale su uz vatru različite pjesme a među ostalim najčešće pjesmu »Budila majka Ivana«.

Uz Ivandan djevojke su činile različite gatke da bi pogodile tko i kakav će im biti budući muž. Desetak dana ranije sijale su žito, a na Ivandan gledale kako je pšenica narasla pa ako je uspravna i lijepa vjerovala su da će dobiti uspravnog i lijepog mladića a ne grbavog i ružnog. Nakon večere uoči Ivandana djevojke su savijale stolnjak i ujutro ga rano istresale, pa ako čuju da toga momenta netko nekoga naziva, ako je muško ime, to će biti ime budućeg muža. Uoči Ivandana također su kravile (topile) olovo i izljevale u čašu vode pa sutradan ujutro gledale figure i nagađale kakav će im zanat imati budući muž. Na »prosvitu« malo su spalile tri cvijeta ošjeboda (čička), svakome namijenile po jedno muško ime, stavile ih u čašu vode, pa ujutro gledale koji je zacrvenio i nastavio rasti, vjerujući da će to ime nositi njezin budući izabranik. Sa istim cvijetom, trgajući laticice, nagađale su sa »hoće me«, »neće me«.

Na Ivandan ujutro gledalo se kako se sunce »vrti« ili »igra« kada izlazi jer se govorilo da toga dana sunce treperi.

Do toga dana nisu se počinjali kupati u moru. Prije ulaska u more prvo se zamoči ruka u more, tri puta prekrsti i govori: »S mene kuga, s mene srab, sutra nam je Sveti Ivan!« Zatim se pokvasi čelo, onda ramena i tek tada se moglo ući u more i zaplivati.

Uoči Svetog Petra (29. VI) u većini sela palili su se ognji, a neki su to činili i svako veče od Ivandana do Petrovdana. U Supetru je na Svetoga Petra bila glavna »fjera«. Kako kaže kazivačica Mara Prugo, sve je toga dana vrvilo od glazbe, prodavača, gostionica, posjetilaca iz mjesta izvan otoka, obala je bila puna usidrenih brodova iz svih krajeva, »iz svih mista svak je hodi svojima. Nikad nije bila nijedna fjera da nije svakemu došla neko u Supetar. Bili bidu došli tote, znate, na ručak, na večeru i na marendu i sve, i onda poj u crkvu. I procesija bi bila od čitavoga Brača. Da ste posuli rizi, sve bidu van bili rizi na glavi ostali od silnoga naroda koliko je bilo«.³⁰

Na Gospu od Karmela bila je fjera u Milni, Postirima i Selcima s procesijom, vatrometom, muzikom, trgovcima i ostalim kao i u Supetru. U Postira su često dolazili glazbenici iz Omiša i svirali besplatno. No u tom općem veselju, kako kažu kazivači, bilo je siromaha kojima je bio nedohvatljiv luksuz popiti čašu piva. Spomenut ćemo i nekoliko opisa fjere što je donosi M. Kukučin koji spominje dolazak stranih trgovaca: medicara, kolačara, čizmara, kožara, opančara, kotlara i sl. Pekar je donio rafijoli, dalmatinske gužvare, Bošnjaci i Poljičani voće. Jedan je Puljiz dovezao kapulu, češnjak i zemljane lonce i tave... Za fjeru muškarcu su uredili i svi se zakitili, najviše karamfilom... »Jedni ga zatakli za uho, po starom običaju, drugi, koji su vidjeli komad svijeta i služili u vojništvu, utakli su ga u zapučak...« a govoreći dalje o procesiji i razonodi govori: »Te su ulice ne samo pometene kako treba, nego i posute bijelim pijeskom. Na izglednijim kućama doksati su pretvoreni u gajice mirisnoga cvijeća, s prozora i naslona vise draperije ili šareni sagovi. I težačke kuće okitile su se za današnji blagdan. Niski krov nejednako pokrit je pitarima s rezedom i karanfilom; drugdje gdje ima djevojka na udaju, prostrla je na krov ili na zidić svu svoju opremu... Zvona cvrkuću i zvekeću, prah se diže u vis, osobito za odjelom ženskim. Mužari za mjestom gruvaju na salve a šor Ilija Zorković za svakim hicem sveže uzao na vrvcu, koju nosi u ruci. Radi kontrole, da ne bi momčad pokrala baruta i išla s njime sutra na zecove i jarebice...« Dalje spominje da se samo na »fjeri« pilo sarajevsko pivo hladeno ledom sa Biokova: »Pivo se pije više samo od junaštva — nitko ne nalazi u njemu osobita užitka, osim možda respicijent i doktor; prije im se čini kao odvar bunike, ohlađen na ledu«.³¹

Kazivači nigdje nisu spomenuli podatak što ga daje Kukučin o tome da djevojke za udaju stavljaju na krovove i zidove svoju opremu.

Uoči Velike Gospe i Svetog Roka (15. i 16. 8) palili su se ognji a naveče na te blagdane bila je iluminacija, posebno u mjestima koja

³⁰ Za ovaj kao i sve ostale citate građe vidi: Josip Milićević, *Etnološka i folklorna građa otoka Brača*, Institut za narodnu umjetnost, rukopisna zbirka br. 895.

³¹ Kukučin, vidi bilj. 6., str. 35—65.

su imala procesiju. Tih dana odlazilo se na izlete, »išlo se na pečeno« (pekli su se janjci). Najviše su to činili pastiri.

OBIČAJI JESENSKOG RAZDOBLJA

»Jematva« (berba) grožđa i prikupljanje ostalih plodova glavna su preokupacija ljudi u jesenskom periodu pa tada nema mnogo svetkovina i običaja.

Za Svetog Luku (18. 10) govori se: »Sveti Luka u jarbole tuka« što znači da već počinje slabo vrijeme. Toga dana neki počinju saditi češnjak a »kapula« (crveni luk) sadi se za krnevala.

Svi sveti (1. 11) su dan kada se otvaraju sanduci s osušenim smokvama i počinju se tada jesti. Bogatiji su toga dana davali siromašnijim malo smokava »za mrtve« jer su svi morali ujutro na Dušni dan (2. 11) kao prvo jelo jesti smokve i piti malo rakije. Dan Svih svetih neki smatraju praznikom početka berbe maslina, a narod je taj dan smatrao i »prvim Božićem«. Bila je večernja i propovijed o umrlima a onda se stavljalo vijence, cvijeće i svijeće na grobove i uređivalo ih. U pola noći zvonila su crkvena zvona.

Na Dušni dan išlo se na groblje, palilo svijeće i molilo za pokojnike. Manja školska djeca obilazila su kuće i govorila: »Dajte nam za žive, molit ćemo van za mrtve« a ukućani su im davali smokve, orahe, bademe i šipke. I odrasle se toga dana častilo samo smokvama i pićem.

Za Svetog Martina (11. 11) već je uz vinogradarstvo spomenuto da je praznik vina i da se toga dana kušalo novo vino. Govorilo se: »Sveti Martin, provrtil karatil«. Išli su čitav dan jedni drugima u posjete, pjevali i pili.

Svetu Katu (25. 11) neki smatraju početkom božićnih blagdana, pa čak mladići, idu koledati onim djevojkama ili ženama kojima je toga dana imendan. Postojalo je više izreka uz taj dan: »Sveta Kate, pod skut gjate«, »Sveta Kata kočibon, do Božića misec don« i »Sveta Kata krsni dan, do Božića misec dan«.

Sveti Mikula — Nikola (6. 12) je svetkovina mornara i pomoraca i toga dana nisu plovili niti radili bilo kakav posao. Unazad pedesetak godina počeli su roditelji davati djeci darove na Nikolu a ranije se to činilo samo na Sv. Luciju.

Uoči Svete Lucije djeca su stavljala na prozor »kalcetu« (čarapu) da bi Luca u nju ostavila dar i stavljali su pred kućna vrata malo trave ili sijena, govoreći da će doći na magarcu pa da ima magarac za hranu. Ako je majka bila siromašna, pa nije imala djeci dati nikakav dar, onda je objašnjavala da je bio mrak pa da Lucija nije mogla donijeti dar. Kada su djeca spavala, roditelji su im stavljali u čarapu ili pod jastuk smokve, bademe, rogače, neke slatkiše ili dva komada šećera. Zločestoj djeci stavljali su luk i krumpir.

U Milni su na Sv. Luciju činili zavjet za vid i čitav dan nisu pripremali hranu. I u drugim mjestima toga dana nisu se radili drugi poslovi, nego se išlo po smrčevinu i ostala drva i to pripremalo za Božić.

Govorilo se:

»Sveta Luca drvarica,
trinadest dan do Božića

U prijašnje vrijeme težaci su toga dana pripremali i posušili drva pa na Badnji dan nosili gospodararu a za uzvrat on im je davao bakalara, pršurati i novaca.

OSTALA RAZLIČITA VJEROVANJA

U opisima pojedinih oblika gospodarstva na početku ovoga priloga spomenuta su neka vjerovanja. Najčešće je vjerovanje u uroke i moć pojedinaca da »zlim pogledom« ureknu čovjeka ili životinju i time mu nanesu zlo. Zato se i u novije vrijeme stavlja malom djetetu kojekakva sredstva za obranu od uroka, a u prošlosti su lijepi mladići ili djevojke također nosili oko noge *remik* od braveće kože ili drugo sredstvo protiv uroka. Ako je netko dobronamjerno pohvalio dijete, morao je dodati: »Ne bud mu uroka« ili »Ne bud mu zla« jer bi ga bez toga mogao ureći. Isto se tako nije smjelo pohvaliti domaću životinju da je dobra ili da daje puno mlijeka a da se ne doda: »Ne budi uroka«. Pazilo se da nitko ne gleda kada se potkiva konj, jer bi ga mogao ureći pa da klin ubode konja. Domaćice ne daju da itko vidi kada se peku kolači ili kuha sapun, jer bi se moglo ureći pa da ne uspije. Radi zaštite od uroka i za bolji uspjeh domaćice su nakon stavljanja kruha u peć na vratima rukom ili lopatom za kruh načinile znak križa.

Da bi se utvrdilo da je netko urečen, odlazilo se pojedinim ženama poznatim na Braču zbog sposobnosti da to otklone. One su uzimale lozovo pručće koje je prigodišćeno (sušeno više od godinu dana). Spale ga i sedam komadića ugljena ubace u čašu s blagoslovljenom vodom. Ako potonu, znak je da je urok, a ako ne potonu, onda nije. Ako su potonuli, onda je žena započinjala molitvu protiv uroka. Dok ona moli, ugljeni su polako počinjali izlaziti na površinu i kada je izišao i posljednji, znak je da je urok otklonjen i da će čovjek ili životinja ozdraviti. Vjerovalo se da bi inače urečeni izgubio apetit, polako slabio i konačno umro. U uroke neki kazivači vjeruju potpuno i danas, pa govore kako je npr. jedna koza davala pet litara mlijeka, kada ju je netko urekao, nije davala ni kapi, a već sutradan nakon otklanjanja uroka ponovo je davala istu količinu.

Uz uroke postojala su i ova različita vjerovanja:

Ako preko puta prijeđe mačka ili zec to nosi nesreću poslu na koji se polazi, a jednako ne valja sresti udovicu ili svećenika.

U vjerovanje da će na djetetu biti znak jela ili pića kojeg trudnica poželi i danas većina kazivača čvrsto vjeruje.

Ako na krovu zapjeva ćuk, smatra se nesrećom pa su ga odmah gonili a uz to su govorili da je to znak da je žena ili djevojka u toj kući u drugom stanju makar se to još ne zna.

Kada kuka kukavica ne valja joj se rugati jer je jedan vikao: »Kuku« a ona mu je rekla: »Kukala te majka za tri slavna danku« i za tri dana je umro.

Kada kokoš zapjeva, mora se zaklati jer će umrijeti netko iz kuće. Ako se prolije ulje, to donosi nesreću. Vjeruje se da nesreću u braku donosi ako se ženi u svibnju pa to mnogi izbjegavaju. Za petak mnogi kažu: »Petak, slab početak«, pa toga dana izbjegava započinjanje bilo kakvog posla a posebno zaruka i vjenčanja.

U prijašnje doba ljudi su se križali prije početka svakoga posla, jer su vjerovali da u protivnom neće uspjeti ili će imati štetu od vještica i zlih sila, pa se npr. vjerovalo da će se vino pokvariti ako se ne prekriži prije otvaranja bačve. Uskiso tijesto prije miješanja i usireno mlijeko prije sirenja također se križalo.

Vjerovalo se da ne valja saditi ništa u nedjelju, jer neće uspjeti.

Već su uz odjeljak o gospodarstvu spomenuta sva ona vjerovanja o zaštiti od nevremena, tuče i vještica uz pomoć blagoslovljene vode i »palme«.

Ako nekome igra lijevo oko, vjeruje se da će dobiti novac, a ako preleti leptir, za koji na Braču kažu višćica, da će dobiti pismo.

Ako netko ima sreće u kartama, kaže se: »On ima kožicu od ranjka (ptica kao kolibrić) u postolu (ili pod kapom)«.

I danas mnogi vjeruju da će vrijeme biti četrdeset dana onakvo, kakvo je četvrtog travnja.

Kada je mijenja mjeseca, ne smije se prati rublje, niti stavljati na sušenje jer će se na njemu stvoriti rupice.

Ova i slična vjerovanja nisu karakteristična samo za Brač, nego ih susrećemo u svim našim krajevima. Upravo govoreći o njima možemo završiti ovaj prilog uz konstataciju da se oblici materijalne kulture brzo mijenjaju i nestaje sve ono što je bilo neugodno i nepraktično u svakodnevnom životu, nestali su mnogi religijski običaji koji su sputavali slobodu čovjeka, zbog suvremenog brzog tempa života nestaju mnogi društveni običaji i obredi koji su u prošlosti trajali satima ili danima, ali ipak u vjerovanjima ostali su mnogi stari elementi (ili se čak javljaju novi, npr. uz pojavu mehanizacije), iako su i sami kazivači spominjali da više u to ne vjeruju, ali se ipak donekle pridržavaju tih starih vjerovanja.